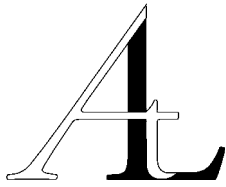

e - I S S N 2 6 6 9 - 2 4 4 9

Archivum Lithuanicum 23

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO
VILNIAUS UNIVERSITETAS
VILNIAUS UNIVERSITETO ŠIAULIŲ AKADEMIJA
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

ARCHIVUM *Lithuanicum* 23

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIUS 2021

Redaktorių kolegija / Editorial Board:

PROF. HABIL. DR. *Giedrius Subačius* (filologija / philology),
(vyriausiasis redaktorius / editor),

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO,
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Birutė Triškaitė* (filologija / philology),
(vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja / associate editor),

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

HABIL. DR. *Ona Aleknavičienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Roma Bončkutė* (filologija / philology),
KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

PROF. DR. *Pietro U. Dini* (kalbotyra / linguistics),
UNIVERSITÀ DI PISA

PROF. HABIL. DR. *Jolanta Gelumbeckaitė* (kalbotyra / linguistics),
JOHANN WOLFGANG GOETHE-UNIVERSITÄT FRANKFURT AM MAIN

DR. *Reda Griškaitė* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DOC. DR. *Birutė Kabašinskaitė* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Bronius Maskuliūnas* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETO ŠIAULIŲ AKADEMIJA

PROF. DR. *Jurgis Pakerys* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Rūta Petrauskaitė* (filologija / philology),
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS, KAUNAS

HABIL. DR. *Christiane Schiller* (kalbotyra / linguistics),
HUMBOLDT-UNIVERSITÄT ZU BERLIN

PROF. DR. *William R. Schmalstieg* † (kalbotyra / linguistics),
PENNSYLVANIA STATE UNIVERSITY, UNIVERSITY COLLEGE

HABIL. DR. *Darius Staliūnas* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Mindaugas Šinkūnas* (kalbotyra / linguistics),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Aurelija Tamošiūnaitė* (filologija / philology),
JOHANNES GUTENBERG-UNIVERSITÄT MAINZ

DR. *Jurgita Venckienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

© Straipsnių autoriai, 2021

© Lietuvos istorijos institutas, 2021

Turinys (Contents)

Straipsniai (Articles)

Dovilė Gervytė

Maironio autoređagavimas: neapsisprendimo dėl pakeitimų pernaša o 9

Mindaugas Šinkūnas

Korektūriniai spaudos skirtumai kai kuriose lietuviškose XVI–XVII a. knygoose o 41

Birutė Triškaitė

Jono Jokūbo Kvantos akademinės veiklos ataskaita:

Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras 1724 m. o 59

Ona Aleknavičienė

Kalba ir tapatybė Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800) pratarmėse: diskurso analizė o 101

Inga Strungytė-Liugienė

Johanno Arndto *Rojaus Darželio* maldų redagavimo istorija (1807–1817) o 137

Jurgita Venckienė

Kazimiero Jauniaus *Lietuviškas Kalbomōklis. Baltiko padangese* (1897) –

Jono Jablonskio *Lietuviškos kalbos gramatikos* (1901) šaltinis o 161

Reda Griškaitė

Teodoro Narbuto mokslinė korespondencija kaip veikalo

Dzieje narodu litewskiego „akademiškumo“ liudijimas o 191

Roma Bončkutė

Johannes Voigto *Geschichte Preußens* (1827–1839) nuorodos

Simono Daukanto veikale *BUDA Senowęs-Lėtuwiū Kalnienū ir Zámajtiū* (1845) o 269

Карина Чарыкова

Топография Симонаса Даукантаса в Санкт-Петербурге o 299

Recenzijos (Reviews)

Roma Bončkutė

Recenzuojama: Rita Šepetytė (par.),

Pamokslai vairingose materijose, sakyti Ambroziejaus Pabrėžos, 2020 o 351

Silva Pocyte

Recenzuojama: Domas Kaunas,

Martynas Jankus. Tautos vienytojas ir lietuvių spaudos kūrėjas, 2021 ○ 359

Diskusijos, apžvalgos, pastabos (Discussions, Surveys, Notes)

Mortimer Drach

CorDon – A Deeply Annotated Digital Corpus
of the Works of Kristijonas Donelaitis ○ 367

Pietro U. Dini

In memoriam: Williamas Riegelis Schmalstiegas (1929–2021) ○ 391

Giedrius Subačius

In memoriam: Susitikimai su Williamu R. Schmalstiegu (1929–2021) ○ 397

Christiane Schiller

In memoriam: Gertrud Bense (1930–2021) ○ 405

Ona Aleknavičienė

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

Kalba ir tapatybė Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800) pratarmėse: diskurso analizė

Kristijono Gotlybo Milkaus (Christian Gottlieb Mielcke, 1733–1807) žodynas *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800) išėjo su keturiomis pratarmėmis: pirmoji – sudarytojo, antroji – Danieliaus Jenišo (1762–1804), trečioji – Christopho Friedricho Heilsbergo (1726–1807), o ketvirtoji – Immanuelio Kanto (1724–1804). Šitos pratarmės lietuvių kalbotyros ir literatūrologijos istoriografijoje traktuotos kaip solidari lietuvių tautos ir jos kalbos gynimo deklaracija, pasipriešinimo germanizacijai programa¹, siekis išsaugoti lietuvių kalbą kaip svarbią tautai pažinti² ar mėginimas formuoti viešąją nuomonę knygų leidimo proga³.

Nemažai dėmesio iki šiol skirta pratarmių pasirodymo aplinkybėms, asmeniniams ir dalykiniams autorių ryšiams, iš autorių ypač išskiriant Kantą, o jo pratarmę padarant tyrimo centru⁴. Ji pati pirmoji išversta ir į lietuvių kalbą: vertimą ir perrašą 1917 m. žurnale *Ateitis* paskelbė Adomas Jakštas-Dambrauskas (1860–1838) įtraukdamas į savo straipsnelį „Kanto nuomonė apie lietuvius ir jų kalbą“, pasirašytą kriptonimu A. J. Jis teigė, kad skelbia ištrauką iš pratarmės, taigi įsivaizdavo, jog tai tik baigiamasis jos žodis, kur „Kantas teisingai apvertino ir lietuvių budą ir mūsų kalbos svarbą mokslui“⁵. Iš tiesų čia duotas visas tekstas: ir vertimas, ir perrašas, tik nei prie vieno, nei prie kito nėra antraštės. Nenurodytas ir vertėjas, tepasakyta: „Josios išrašą esame gavę iš prof. Ed. Volterio“⁶. Publikavimo motyvai du: 1) pratarmės svarba: tai Kanto nuomonė

1 Rickevičiūtė 1968, 56–68; Koženiauskienė 1990, 546; Girdzijauskas 1990, 25–26; dėl šių nuomonių pagrįstumo plg. Putinaitė 2004, 298–299.

2 Zinkevičius 1990, 266.

3 Gineitis 1990, 123–124.

4 Kanto pratarmei skirta keletas straipsnių: Jakštas 1917, 379–381; Rickevičiūtė 1968, 56–68; Hoskovec 2003, 85–92; Bense 2006, 209–212; Shell 2011, 1–38; Sidabraitė 2020,

194–205; knygos skyrius: Putinaitė 2004, 285–299 ir kt. Apie Kanto pratarmės publikavimą Vokietijos leidiniuose žr. Hoskovec 2003, 87; Putinaitė 2004, 285, 348–349.

5 Jakštas 1917, 379–381.

6 Jakštas 1917, 381. Apie Eduardą Volterį (1856–1941), tuomet dirbusį Sankt Peterburgo universitete ir Imperatoriškosios Sankt Peterburgo mokslų akademijos bibliotekoje, žr. Navickienė 2019, 239–240.

apie lietuvius ir jų kalbą, ir nors jis rašęs apie Prūsijos lietuvius, bet jie savo kalba ir būdu nedaug tesiskiria „nuo savo brolių iš Didžiosios Lietuvos, tatai ir apibendrintas Kanto pasakymas pasilieka taipgi teisingas“⁷; 2) ribotas prieinamumas: Milkaus žodynas jau buvo tapęs bibliografinė retenybe. Šitas ir vėlesni vertimai buvo palydimi komentarų ir interpretacijų, paprastai atitinkančių publikavimo tikslą⁸.

Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve (vok. *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz*) Berlyne radus naujų dokumentų ir 2019 m. atskiru leidiniu paskelbus rankraštinių Milku šeimos palikimą⁹, atsivėrė naujų perspektyvų tiek tirti Kristijono Gotlybo Milkaus veiklą, tiek įvairiais aspektais analizuoti jo žodyno pratarmes. Pradėjus domėtis jose keliamomis idėjomis, pirmiausia eita prie datavimo, prieskyrų ir intertekstinių sąsajų analizės¹⁰. Tiriant XVIII–XIX a. sandūroje Prūsijos Karalystėje kilusias idėjas dėl kalbos politikos, imtasi vertinti visų pratarmių autorių požiūrį į kalbos ir visuomenės santykį bei planuotą lietuvių kalbos statusą¹¹.

Šio tyrimo objektas – Milkaus žodyno pratarmės kaip diskursas, kuriam būdingas idėjų derinys, itin išryškines kalbos ir tapatybės problemas¹². Šiuo požiūriu žodyno prātarmės nuosekliai dar netirtos. Jose užfiksuotų teiginių sąryšis sudaro prielaidas laikyti pratarmes komunikaciniu įvykiu, kuriame į aktualių klausimų aptarimą įsitraukė keturi garsūs asmenys. Straipsnio tikslas – nustatyti diskurso formuotą kalbos ir tapatybės sąsają bei jos aktualumą XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje. Siekiant šio tikslo, keliami trys uždaviniai: 1) įvertinti tiesioginį ir istorinį diskurso kontekstą; 2) išskirti bendruosius ir individualiuosius diskurso dalyvių teiginius apie kalbą ir tautą; 3) nustatyti diskurso vyksmą ir išryškinti jam daugiausia įtakos turėjusius asmenis.

Tapatybė, arba identitetas, čia suprantamas kaip socialinių ir kultūrinių veiksmų rezultatas, gaunamas asmeniui ar jų grupei apibrėžiant save: ir tapatinantis su kitais, ir išskiriant save iš kitų, t. y. ieškant ir panašumo, ir skirtingumo¹³. Faktinė tapatybė susiformuoja iš dviejų komponentų: 1) idealiosios tapatybės, susikurtos paties asmens ar asmenų grupės iš sau priskiriamų savybių, tapatinimosi su kitais jas turinčiais ir atsiribojimo nuo neturinčių; 2) priskirtinės tapatybės, kurią asmeniui ar jų grupei priskiria kiti, tapatina su kitais tas savybes turinčiais ir atriboja nuo neturinčių¹⁴. Milkaus žodyno pratarmėse ryškesnis antrasis komponentas: Prūsijos lietuviai čia apibūdinami kitų nurodant būdinguosius bruožus bei skirtumus nuo kitų tautų ir visa tai traktuojant kaip tautos charakterį. Todėl tiriant kalbos ir tapatybės santykį daugiausia

7 Jakštas 1917, 380–381.

8 Tos interpretacijos, o ypač vertimo netikslumai (plg. kad ir paskutinį sakinį 1917 m. publikacijoje) neretai iškreipdavo ir Kanto mintis. Vėlesnių vertimų nuorodas žr. Milkus 1990, 471. Literatūroje remiamasi Kristinos Rickevičiūtės (1968, 56–58) vertimu arba Liucijos Citavičiūtės atnaujinta jo versija (Koženiauskienė 1990, 590–591); čia remiamasi Citavičiūtės pratarmių vertimais, atnaujintais straipsnio autorės.

9 Triškaitė, Sidabraitė 2019, 37–277.

10 Aleknavičienė 2021a, 71–97.

11 Aleknavičienė 2021b.

12 Nors Milkaus žodyno pratarmės yra ir anksčiau minėtų tyrimų objektas ar vienas iš objektų (žr. 10 ir 11 išnašą), tačiau skiriasi tematika, tikslai ir ypač metodologija, todėl jų analizė pateikiama atskirais straipsniais.

13 Apie tapatybės sampratą humanitariniuose ir socialiniuose moksluose žr. Čiubrinskas 2008, 13–25 ir lit.; Savoniakaitė 2011, 389–392 ir lit.

14 Plg. Kublickienė 1995, 6–7.

tenka remtis priskirtinėmis savybėmis ir autorių teiginiais apie kalbos įtaką tautos charakteriui, kuris padeda suvokti ir buvusią kolektyvinę tautinę tapatybę.

Vertinant tapatybę, remiamasi samprata apie du pagrindinius tapatybės tipus: socialinę ir kultūrinę. Tautinė tapatybė paprastai priskiriama kultūrinei, tačiau ji dažnai turi ir socialinės tapatybės bruožų. Pastarieji, apibūdinant Prūsijos Lietuvoje gyvenusius lietuvius, gana ryškūs. Atkreiptinas dėmesys, kad lietuviai Prūsijoje buvo ne tauta, o etninė bendrija, arba etninė tauta, ir būtų tinkamesni terminai *etninė tapatybė*, *etniškumas*¹⁵, tačiau straipsnyje atsižvelgiama į tai, kad pratarmių autoriai, kalbėdami apie Prūsijos lietuvius, daugiausia vartoja žodžius *tauta* (vok. *Nation, Volk*), *tautelė* (vok. *Völklein*), *tautiškumas* (vok. *Nationalheit*), *tautos charakteris* (vok. *Nationalcharakter*)¹⁶, todėl ir čia vartojami pastarieji, tarp jų ir *tautinė tapatybė* kaip priklausymo etninei tautai savivoka.

Kaip metodologinė prieiga taikoma diskurso analizė¹⁷, kuri adaptuojama specifiniam šio tyrimo tikslui, o rezultatai apibendrinami remiantis analitiniu aprašomuoju bei interpretaciniu metodu. Į kalbos ir tapatybės diskursą žiūrima kaip į tam tikrų kultūrų, ideologijų bei istorijos sąlygotą reiškinį, turintį rašytinę išraiškos formą, dėmesio objektą ir keliantį svarbias idėjas dėl lietuvių kalbos ir Prūsijos lietuvių tapatybės sąsajos. Diskurso apibrėžtis išplečiama akcentuojant jo kaip ypatingos socialinės ir kultūrinės interakcijos sampratą ir svarbiais laikant tiek tekstus, tiek juos inicijavusius bei kūrusius veikėjus, tiek diskursą įgalinusį bei apribojusį kontekstą.

Atliekant analizę, išskiriami tokie pagrindiniai diskurso elementai¹⁸: 1) kontekstas: tiesioginis ir istorinis; 2) išraiškos forma; 3) dalyviai; 4) adresatas; 5) dėmesio objektas ir turinys. Juos tiriant kiekvienu atveju siekiama parodyti ir tarpusavio ryšius, ir išskirtinumą.

1. TIESIOGINIS IR ISTORINIS DISKURSO KONTEKSTAS. Tai rašytinis diskursas, kurio vyksmo tiesioginis kontekstas – Milkaus žodyno ir gramatikos leidimas 1800 m. Karaliaučiuje, Hartungų spaustuvėje¹⁹. Šios knygos parengtos remiantis veikalais, išėjusiais XVIII a. viduryje: Pilypo Ruigio (Philipp Ruhig, 1675–1749) žodynu *Littauisch–Deutsches und Deutsch–Littauisches Lexicon* (1747) ir jo sūnaus Povilo Frydricho Ruigio (Paul Friedrich Ruhig, ~1721–~1784) gramatika *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick* (1747). Milkaus žodyne vietoj Pilypo Ruigio pratarmės įdėtos keturios naujos²⁰.

Milkaus, kaip žodyno ir gramatikos sudarytojo, pratarmė – ne tik asmeninio santykio su veikalais nusakymas, parengimo principų aprašymas, bet ir knygų poreikio

15 Apie tautiškumo ir etniškumo, pilietinės ir etninės tautos bei atitinkamai pilietinės ir etninės tapatybės sampratą žr. Kuznecovienė 2007, 1–3; Daukšas, Čiubrinskas 2008, 27–37.

16 Jenischas ir Kantas vartojo dar ir terminą *gentis* (vok. *Stamm* J 10r; *Völkerstamm* K 16v).

17 Dėl diskurso sampratos ir tyrimo perspek-

tyvų žr. Telešienė 2005, 1–6; Juraitė, Telešienė 2009, 231–232; Landwehr 2018.

18 Dėl diskurso analizės elementų plg. Telešienė 2005, 2, 5.

19 Milkus 1800a; Milkus 1800b.

20 Gramatika perleista be pratarmės, nors 1747 m. leidime ji buvo – Povilas Frydrichas Ruigys joje pristatė leidimo motyvus ir parengimo principus (Ruigys 1747, 2r–4v).

aktualinimas. Joje aiškiausiai nušviečiamas istorinis kontekstas: po Trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo padidėjusi Prūsijos Karalystės teritorija ir išsiplėtusios joje vartojamos lietuvių kalbos ribos: 1795 m. prie Prūsijos buvo prijungta Didžiosios Lietuvos Užnemunė (kartu su dalimi Palenkės ir Mazovija iki Vyslos ir Pilicos upių). Iš Užnemunės ir prijungtos Lenkijos dalies suformuota nauja Prūsijos Karalystės provincija, kurią imta vadinti *Naująja Rytų Prūsija*, *Naujaisiais Rytprūsiais* arba *Naujosios Rytų Prūsijos provincija* (vok. *Neuostpreußen*, *Provinz Neuostpreußen*, 1795–1807), plg. Milkaus vartojamus vietovardžius: „von Neu=Oftpreußen“ (M 2r), „in Neuoftpreußen“ (M 2v), „in Neu=Oftpreußen“ (M 5r). Kaip opozicinius vietovardžius Milkus vartojo ir pavadinimus *Senoji Rytų Prūsija*: „innerhalb der Gränzen des alten Oftpreußens“ (M 2r) bei *Senoji Karalystė*: „im alten Kônigreich“ (M 2r).

Milkaus pratarinėje visų pirma išryškintas siekis sutvirtinti ryšius tarp Naujosios ir Senosios Rytų Prūsijos. Žodyno ir gramatikos reikėjo vokiečiams, kad galėtų mokytis lietuviškai, labiausiai kunigams, mokytojams, teisininkams, vertėjams ir prekybininkams, ypač dirbsiantiems neseniai prie Prūsijos prijungtoje dalyje, kur, pasak Milkaus, dar nebus galima rasti kvalifikuotų vertėjų (M 2v). Nors tiesioginio ir istorinio konteksto sąsaja šiame diskurse ypač stipri, tačiau aiškiai aprašyta tik Milkaus.

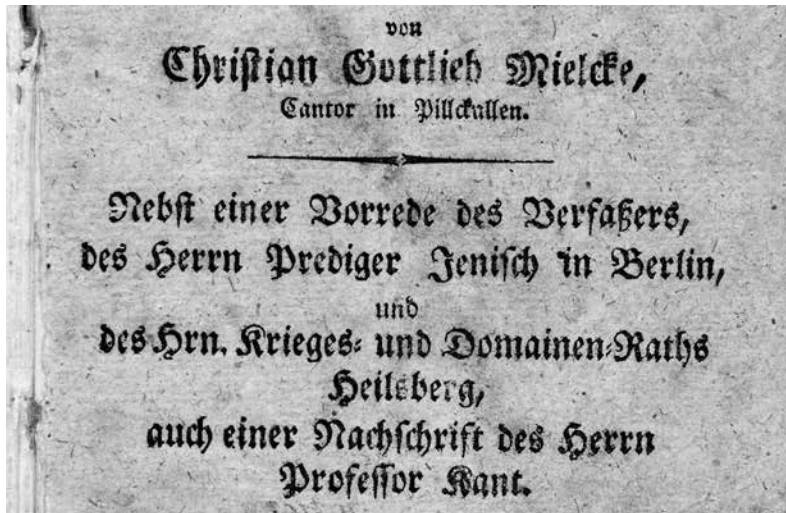
2. DISKURSO IŠRAIŠKOS FORMA. Šio diskurso išraiškos forma – pratarinės kaip monologiniai žanrai, susieti keletu bendrų elementų: tiesioginio konteksto (dviejų knygų rengimas ir leidimas), istorinio konteksto (Prūsijos Karalystės politika XVIII–XIX a. sandūroje), to paties dėmesio objekto (lietuvių kalba ir tautos charakteris). Tai lėmė kai kuriuos pasikartojančius teiginius, liudijančius intertekstines pratarinių sąsajas ir dialogo siekimą.

Pratarinėje paprastai autorius pristato veikalo paskirtį, turinį, sukūrimo aplinkybes ir metodiką. Tačiau šiuo atveju trys pratarinės parašytos kitų asmenų, turėjusių kitokių siekių ir užmojų. Visos keturios įdėtos tarp antraštinio žodyno lapo ir teksto, todėl tradiciškai traktuojamos kaip žodyno paratekstai. Iš tiesų Milkus savo pratarinę skyrė abiem veikalams – ir žodynui, ir gramatikai²¹. Pirmoje pratarinės dalyje, orientuotoje į žodyną, aprašytas lietuvių kalbos vartojimo arealas Prūsijos Karalystėje, pagrindiniai jos vartotojai, leksikografiniai šaltiniai ir parengimo principai (M 2r–4r), antroje apibūdinti gramatikos parengimo principai, struktūra ir tarmės pasirinkimas (M 4v–5v).

Pratarinės parašytos vokiečių kalba. Pirmos trys teminių pavadinimų neturi, jos tik sunumeruotos: „Erſte Vorrede“, „3weite Vorrede“, „Dritte Vorrede“, o ketvirtoji pavadinta „Nachſchrift eines Freundes“, tačiau jų svarbą rodo informacija žodyno antraštiniame lape, kur prie autorių pridedamos ir pareigos (plg. 1 pav.).

Pirmųjų trijų pratarinių antraštės neatskleidžia diskurso temos, taigi neturi informacinio krūvio, o po jų einanti ketvirtoji išsiskiria netipišku pavadinimu – tai *draugo prierašas*. Jos iš tiesų negalima atsieti nuo ankstesniųjų – mat jau pirmame sakinyje

21 Apie pratarinių prieskyrą plačiau žr. Aleknavičienė 2021a, 74–76.

1 pav. Milkus 1800a, 1r: pratarinių autorių antraštiniame lape: Kristijonas Gotlybas Milkus, Danielius Jenišas, Christophas Friedrichas Heilsbergas, Immanuelis Kantas; LMAVB RSS: K. J. 1999

duodama nuoroda į tai, kas pasakyta anksčiau: „ift aus || obiger Beschreibung deffellen zu ersehen“ (K 16r). Tai rodo, kad šią pratarinę su kita ar kitomis sieja intertekstiniai ryšiai. Tai tarsi net ne pratarinė²², o tik priedas prie to, kas jau pasakyta kitų, tam tikras *post scriptum*²³. Paprastai juo norima pasakyti arba aktualią mintį, turinčią ypatingą reikšmę, arba šalutinį dalyką, kuris nelabai tiko prie pagrindinio, todėl pridedamas kaip papildymas. Vis dėlto dažniausia *post scriptum* funkcija – atkreipti dėmesį į tai, kas labai svarbu, bet liko pamiršta ar pasiklydo tarp kitų minčių.

Milkus, kaip ir dera autoriui, pratarinę parengė kaip pagalbinį informacinį tekstą apibūdinamas žodyno ir gramatikos paskirtį, turinį ir parengimo principus. Jo pratarinė – svarbus paratekstas, turėjęs užtikrinti efektyvų veikalų skaitymą ir supratimą. Jenišas ir Heilsbergas savo pratarinėse išdėstė analizės elementų turintį požiūrį į lietuvių kalbą ir tautą, aktualino dvikalbio žodyno reikalingumą, pagerbė autorių už jo parengimą, o Kantas ne tik pateikė svarbiausias mintis apibendrinantį ir visas pratarines vienijantį priedą, bet išskėlė ir kitų autorių nepaliestų aspektų.

Keturios pratarinės – tekstinė diskurso išraiška – sudaro galimybę rekonstruoti ir patį diskursą kaip komunikacinį vyksmą: atskirus naratyvus sujungti į vieną siužetinę liniją²⁴ ir išskirti dominuojančius elementus.

22 Dėl pratarinių sampratos plg. Sidabraitė 2020, 202.

23 Lot. *post scriptum* 'po to, kas parašyta' – priedas laiško pabaigoje, pridedamas

į parašius ir pasirašius; priedas prie teksto.

24 Dėl siužetinės linijos sampratos žr. Juraitė, Telešienė 2009, 231–232.

3. DISKURSO DALYVIAI: MILKUS, JENISCHAS, HEILSBER GAS, KANTAS.

Diskursą suvokiant kaip fragmentišką didesnių problemų atspindį, dėmesio skiriama dalyvių sociokultūriniam pagrindui ir interesams, sąlygojusiems kalbos ir tapatybės sąsajos sampratą. Šio diskurso dalyviai – išsilavinę ir aktyvūs tuometės Prūsijos Karalystės žmonės. Tai skirtingų profesijų atstovai, atitinkamai ne visai tas pats ir jų sociokultūrinis pagrindas bei interesai, todėl svarbiausią diskurso objektą jie vertino nevienodai. Apie šias asmenybes jau rašyta²⁵, todėl šiuokart tik trumpai pristatomos jų biografijos ir žiūrima, kokie ryšiai juos siejo ir ar turėjo galimybę domėtis vieni kitų tekstais.

Kristijonas Gotlybas Milkus buvo kilęs iš šeimos, nuo XVIII a. pradžios garsėjusios lituanistine veikla. Gimė Jurbarke (vok. *Georgenburg*, Įsruties aps.) apie 1733 m., į Karaliaučiaus universitetą imatrikuluotas 1751 m. gegužės 15 d.: „Mielcke, Christ. Theophil., Mehlkem. Boruss.“²⁶ Nėra žinoma, ar universitetą baigė, nes kunigu nepatapo. Į Pilkalnio evangelikų liuteronų bažnyčią kantoriumi įvesdintas 1762 m. liepos 11 d. ir juo čia dirbo visą gyvenimą²⁷. Milkaus literatūrinė veikla buvo labai plati: tai ne tik žodyno ir gramatikos, bet ir giesmyno sudarymas, giesmių, pasakėčių, postilės, skaitinių knygos vertimas į lietuvių kalbą, lietuvių poetikos tyrimas, istorinės poemos kūrimas²⁸.

Savo pratarinėje Milkus įvardijo tik vieną iš pratarinių autorių – tik Christophą Friedrichą Heilsbergą: būtent jis skatino parengti naują žodyną. Jo ir kitų raginamas, Milkus ėmėsis atnaujinti ir papildyti Ruigio žodyną (plg. 2 pav.).

Milkus susirašinėjo su Heilsbergu. 1799 m. balandžio 11 d. laiške jis sakė, kad atsižvelgdamas į Heilsbergo patarimą, parašys žodyno pratarinę ir per keturias savaites atsiųs jam kartu su gramatika (šią buvo numatyta duoti profesoriui Krause'ui, kad galutinai parengtų):

Ew[e]r Wohlgebornen Hochgeneigtem Rath zu folge **werde eine Vorrede zu || dem littauischen Wörter=Buch entwerfen** <←-e*⟩, und nebft der *Gram[m]atic inner=||halb 4. Wochen* zu überfchicken nicht ermangeln, fehe es auch als eine || befondere Gefälligkeit an, wenn Herr *Profesfor Kraufe* <←-Kraufe⟩ **fie völlig auszu[=] || feilen** fich die Mühe geben wollen. Ich wünschte nur, daß mich die Her=||ren *Heering* und *Haberland* in der Zeit von der Überfetzung des <←-der⟩ Pre=||digt Buches *dispenfieren* könnten. Zu dem Ende fchicke Ihnen aber=||mahl 4. ftück Predigten, nebft beÿgehendem Briefchen, welche Ew[e]r Wohlge=||bornen denenfelben einzureichen ganz gehorfahmft bitte²⁹.

Tai rodo, kad pratarinę Milkus parašė ne savo iniciatyva, o paragintas Heilsbergo ir, sprendžiant iš laiško, tai turėjo padaryti 1799 m. nuo balandžio vidurio iki gegužės vidurio. Šie faktai labai svarbūs, nes archyviniais dokumentais neparemtos nuo-

25 Žr. Malter 1990, 158, 353; Putinaitė 2004, 287–299; Bense 2006, 209–212; Shell 2011, 1–38; Sidabraitė 2020, 194–205 ir kt.

26 Erler 1911–1912, 440.

27 Triškaitė 2019, 94.

28 Plačiau žr. Sidabraitė 2006, 43–175.

29 Mielcke 1799-04-11, 11r; Triškaitė, Sidabraitė 2019, 226–229.

Wörterbuchs zu arbeiten. Ich kannte die Schwierigkeiten eines solchen Werks, und weigerte mich lange, eine so mühsame und mißliche Arbeit zu übernehmen. Allein das Andringen meiner Freunde, die Aufmunterung des Herrn Kriegs- und Domainenraths Heilsberg, die Nothwendigkeit eines solchen Buches, ja die Besorgniß, daß das alte Ruhigische Werk vielleicht mit allen seinen Fehlern wieder aufgelegt, oder wohl gar von einem schlechten Kenner der Sprache mit neuen Unrichtigkeiten vermehrt werden möchte, da denn auf keine Hülfe weiter zu rechnen seyn würde: alle diese Gründe bewogen mich zu dem Entschluß, ein neues Wörterbuch auszuarbeiten.

2 pav. M 3r: Kristijono Gotlybo Milkaus informacija apie Pilypo Ruigio žodyną ir Christophą Friedrichą Heilsbergą, naujo žodyno rengimo skatintoją; LMAVB RSS: K. J. 1999

monės dėl pratarinių iniciatyvos ir eiliškumo iki šiol buvo hipotetinės³⁰. Heilsbergas savo pratarinę sukūrė vėliau: ją datavo 1799 m. gruodžio 24 d.: „Königsberg, den 24sten Decbr. 1799. C. F. Heilsberg“ (H 15v)³¹.

Kaip matyti iš laiško, Milkus dar pageidavo, kad spaustuvininkai Gottliebas Lebrechtas Heeringas ir Georgas Karlas Haberlandas tuo laiku atleistų jį nuo postilės vertimo. Tuo metu Milkus kartu su kitais vertė Johanno Gottlobo Heymo (1738–1788) postilę *Vollständige Sammlung von Predigten für christliche Landleute über alle Sonn- und Festtageevangelia des gantzen Jahrs* (1796). Vertimą 1800 m. minėti spaustuvininkai išspausdino kaip *Mišknugas*. Milkus siuntė Heilsbergui keturis postilės pamokslus ir laišką, prašydamas visa tai įteikti spaustuvininkams. Vadinasi, Heilsbergas tarpininkavo tarp Milkaus ir šitos spaustuvės dėl *Mišknugų* rengimo. Šiame ir vėlesniame 1799 m. balandžio 17 d. laiške Milkus rašė Heilsbergui apie studentų siuntimą į seminariją³², o 1800 m. kovo 27 d. laiške – apie kelionę į Naujuosius Rytprūsius, be to, siuntė jam dar vieną pamokslą, o kitus du žadėjo atsiųsti vėliau³³. Taigi bent trys Milkaus laiskai, rašyti 1799–1800 m., rodo intensyvų jų bendravimą dėl trijų veikalų rengimo ir mokytojų ugdymo.

30 Plg. Putinaitė 2004, 291, 294–295; Sidabraitė 2020, 194, 197, 205.

31 Dėl pratarinių datavimo ir eiliškumo žr. Aleknavičienė 2021a, 73–76.

32 Mielcke 1799-04-17, 12r; Triškaitė, Sidabraitė 2019, 230–232.

33 Mielcke 1800-03-27, 95r; Triškaitė, Sidabraitė 2019, 233–235.

Heilsbergas kilęs iš Ragainės. Į Karaliaučiaus universitetą imatrikuluotas 1742 m. gegužės 19 d. kaip „Heilsberger Christoph. Frdr., Ragnit. Pruss.“³⁴ Nuo 1767 m. Karaliaučiaus karo ir domenų rūmų (vok. *Königsberger Kriegs- und Domänenkammer Verwaltung*) tarėjas, nuo 1787 m. – Rytų Prūsijos mokyklų inspektorius Karaliaučiuje (vok. *Schulrat in Königsberg*)³⁵, Karaliaučiaus karališkosios vokiečių draugijos (vok. *Königliche deutsche Gesellschaft zu Königsberg*) narys. Heilsbergas – vienintelis iš keturių autorių turėjo valdžios galių, todėl jo vaidmuo diskurse išskirtinis (žr. 5.3).

Heilsbergas 1804 m. balandžio 17 d. laiške Samueliui Gottliebui Waldui rašė, kad įstojęs į Karaliaučiaus universitetą metais vėliau negu Kantas³⁶. Kantas skolindavęs jam naujosios filosofijos knygų ir draugiškai padėdavęs rengtis seminarams; Kantas, Heilsbergas ir iš Pilkalnio kilęs dar vienas studentas Johannas Heinrichas Wlōmeris (1726–1797) kartu žaisdavę biliardą³⁷. Taigi Heilsbergas ir Kantas buvo studijų draugai³⁸. Heilsbergo laišakai Kantui liudija artimus santykius, kai kurie gana buitiniai³⁹. Antai 1795 m. lapkričio 7 d. laiške Heilsbergas rašė, kad pasiuntė jam lėšių, o pinigų ir maišelį nurodė perduoti tam asmeniui, kuris juos atneš; 1796 m. gegužės 22 d. rašė, kad jo žmona prašanti sėklai saujelės anglišku pupelių, kurios taip patinkančios Kantui, nes nori išbandyti, ar augs Prūsijos žemėje; 1798 m. vasario 27 d. pranešė apie nupirktas malkas ir nurodė išlaidas⁴⁰. Atsižvelgiant į bendravimą studijų metais ir vėliau rašytus laiškus, kartais daroma išvada, kad „Draugo prierašas“ skirtas būtent Heilsbergui, nes šis vadinęs jį *draugu*, be to, artimą draugystę liudijantys ir laišškai⁴¹.

Iš Šventapilės (vok. *Heiligenbeil*) kilęs Danielius Jenischas buvo jauniausias iš visų autorių. Į Karaliaučiaus universitetą imatrikuluotas 1780 m. kovo 8 d. kaip „Jenisch Daniel, Heiligenbeil. Boruss.“⁴², studijavo teologiją ir filosofiją. Jis buvo Kanto studentas, Kantas laikė jį vienu iš trijų geriausių savo mokinių⁴³. Po studijų (nuo 1786) Jenischas gyveno Berlyne, buvo Švč. Mergelės Marijos ir Šv. Mikalojaus bažnyčių pamokslininkas, Berlyno meno akademijos ir Berlyno universiteto profesorius. Berlyne Jenischas viešai aiškino Kanto filosofijos reikšmę⁴⁴, tačiau savo veikaluose (1796, 1797, 1804) kritiškai vertino kai kurias filosofines jo pažiūras⁴⁵. Jenischas su Kantu irgi susirašinėjo⁴⁶.

34 Erler 1911–1912, 396.

35 1791 m. Karaliaučiuje Heilsbergas išleido 64 puslapių instrukciją kaimo mokyklų mokytojams *Instruction für die Land-Schul-Lehrer nebst vermischten Fragen über verschiedene Gegenstände, zur Verbesserung des Unterrichts und der Erziehungs-Anstalten in allen Land-Schulen von Ostpreußen und Lithauen* (Heilsberg 1791).

36 Malter 1990, 20. Sprendžiant iš imatrikuliacijos datų, Heilsbergas įstojo dvejais metais vėliau už Kantą, žr. Erler 1911–1912, 396.

37 Malter 1990, 18–20; Kuehn 2001, 63–64, 72.

38 Apie tai dar žr. Bense 2006, 209 ir lit.

39 Kanto ir Heilsbergo korespondenciją žr. *Immanuel Kant. Bereitstellung und Pflege von Kants Gesammelten Werken in elektronischer Form*, 2007–2008.

40 Heilsberg 1795-11-07; Heilsberg 1796-05-22; Heilsberg 1798-02-27.

41 Plg. Shell 2011, 7–9.

42 Erler 1911–1912, 559.

43 Malter 1990, 158, 353.

44 Bense 2006, 210.

45 Hoskovec 2003, 91.

46 Kanto ir Jenischo korespondenciją žr. *Immanuel Kant. Bereitstellung und Pflege von Kants Gesammelten Werken in elektronischer Form*, 2007–2008.

Jenischas domėjosi įvairiais senųjų ir tautinių kalbų santykiais. Veikale *Philosophisch-kritische Vergleichung von vierzehn älteren und neueren Sprachen Europens* lietuvių kalbą lygino su lenkų, laikė ją savarankiška kalba, o ne lenkų kalbos dialektu, kaip tuomet esą dažnai teigta. Abi jas manė esant giminingas, turėjusias vieną prokalbę, gimininomis laikė taip pat lietuvių ir prūsų kalbas⁴⁷. Aprašydamas lietuvių kalbą, citavo Bibliją (Pr 1,1–5, Ps 2), 8 eil. fragmentą iš Ruigio 1745 m. paskelbtos dainos, itin vertino lietuvių kalbos skambumą ir tinkamumą poezijai⁴⁸. Už šį veikalą 1796 m. jis gavo Karališkosios Prūsijos mokslų akademijos prizą⁴⁹. Jo pratarinė Milkaus žodynui rašyta Berlyne, datuota 1799 m. lapkričio 7 d.: „Berlin, den 7ten Novbr. 1799. Jenisch“ (J 11v).

Immanuelis Kantas į Karaliaučiaus universitetą buvo imatrikuluotas 1740 m. rugsėjo 24 d.: „Kandt Eman., Regiomonte-Pruss., manu stip.“⁵⁰ 1755 m. liepos 12 d. jis apgynė disertaciją ir tapo filosofijos magistru, privatdocentu ir pradėjo skaityti paskaitas; 1770 m. tapo logikos ir metafizikos profesoriumi, paskaitas skaityti baigė 1796 m.⁵¹ Taigi, rašydamas pratarinę, iš aktyvios akademinės veiklos jau buvo pasitraukęs. Manoma, kad pratarinė „Nachschrift eines Freundes“ (K 16r–16v) – paskutinis jo paties publikuotas kūrinys⁵². Savo asmeninėje bibliotekoje Kantas turėjo abu Milkaus veikalus⁵³.

Kanto pratarinė vis inspiruodavo kalbas apie galimą lietuvišką (ir škotišką, kuršišką, švedišką) jo kilmę, norą ieškoti giminystės ryšių su Prūsijos Lietuvos šeimomis, tarp jų ir Kristijono Gotlybo Milkaus⁵⁴. Mat viena Kanto prosenelė buvusi Anna Mielcke⁵⁵. Manyta, kad būtent dėl giminystės ar net bičiulystės atsiradusi ir pati pratarinė. Vis dėlto tiek apie lietuvišką Kanto kilmę, tiek apie jo giminystę ir draugystę su Milkumi iki šiol trūksta duomenų. Kita vertus, kad ir kokie kraujo ryšiai Kantą būtų sieję su minėtomis tautomis ir giminėmis, svarbiausia yra tai, kad jo gimtoji kalba buvo vokiečių ir jis susiformavo kaip vokiečių kultūros žmogus.

Kartais teigiama, kad Kanto pratarinė gali būti siejama būtent su dviem jo aplinkos asmenimis – Jenischu ir Heilsbergu – arba gali būti atsiradusi Hartungų spaustuvės iniciatyva ir net neturinti tiesioginio ryšio su pačiu Milkumi⁵⁶. Tačiau apie Hartungų spaustuvės žingsnius šiuo klausimu duomenų kol kas nėra⁵⁷. Tiriant pratarinių intertekstinius ryšius, jau nustatyta, kad Kantas rėmėsi visomis trimis pratarinėmis, tarp jų ir Milkaus⁵⁸.

47 Jenisch 1796, 417.

48 Jenisch 1796, 416–417, 351, 491; apie šiuos tyrimus ir sąsajas su pratarine žr. Sidabraitė 2020, 197–200.

49 Bense 2006, 210.

50 Erler 1911–1912, 385.

51 Malter 1990, 24–32.

52 Kant 2008, 431, plg. Kern 2007, 82.

53 Kaunas 1996, 458.

54 Kritinę Kanto kilmės tyrimų ir interpretacijų apžvalgą žr. Putinaitė 2003, 389–396; apie asmenvardžius ir vietovardžius su šaknimi *Kant-* žr. Klimavičius 2004, 99–100.

55 Meyer 1927, 122.

56 Bense 2006, 210–211; plg. Sidabraitė 2020, 196–197.

57 1797 m. žurnale *Preußisches Archiv* paskelbta žodyno prenumerata, bet nežinoma, kiek atsirado prenumeratorių. Pratarinės tuo metu dar nebuvo parašytos, todėl jos suaktyvinti prenumeratos negalėjo, tačiau galėjo stimuliuoti knygų pardavimą vėliau.

58 Apie intertekstines pratarinių sąsajas žr. Aleknavičienė 2021a, 77–92.

Iš to, kas pasakyta apie diskurso dalyvių ryšius, matyti, kad Heilsbergas bendravo ir su Kantu, ir su Jenischu, ir su Milkumi. Milkus savo pratarinėje mini tik Heilsbergą, o duomenų apie jo ryšius su kitais dviem kol kas nėra. Kadangi Heilsbergas paragino patį knygų autorių parašyti pratarinę, dar vieną parašė pats, buvo tarpininkas tarp jo ir spaustuvės, palaikė ryšius su visais pratarinių autoriais, turėjo valdžios galių, tai galėjo paskatinti jas parašyti ir kitus, o paskui sudaryti sąlygas remtis vieni kitų tekstais ir taip suformuoti aktualų diskursą apie lietuvių kalbą ir tautą. Heilsbergo pozicija šiame diskurse yra dominuojanti, rodanti siekį struktūrinti socialinius santykius ir užtikrinti tam tikros tvarkos palaikymą⁵⁹.

4. DISKURSO ADRESATAS: KUNIGAI, MOKYTOJAI, MOKSLININKAI, VERTĖJAI, VALDININKAI, TEISININKAI, PREKYBININKAI. Šio diskurso adresatas – visų pirma būsimieji žodyno ir gramatikos vartotojai. Juos pratarinių autoriai įsivaizdavo šiek tiek skirtingai, bet papildė vienas kitą ir dėl to galiausiai susiformavo bendras adresato vaizdas.

Milkus, aiškindamas Ruigių knygų perleidimo priežastis ir tikslą, pastarąjį apibendrino linkėjimu, kad jos padėtų lengviau išmolti lietuvių kalbą (*M* 5v), taigi jo adresatai – vokiškai kalbantys asmenys. Pratarinės pradžioje aprašydamas lietuvių kalbos vartojimo arealą Prūsijos Karalystėje, jis pabrėžė, kad tas arealas išsiplėtė. Po Trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo (1795) prie Prūsijos buvo prijungta Didžiosios Lietuvos Užnemunė. Nors lietuvių kalbą, pasak Milkaus, vartojantys tik paprasti žmonės, bet ją mokėti turį ir labiau išsilavinę sluoksniai. Jis išskyrė penkias jų grupes: 1) kunigus; 2) mokytojus; 3) teisininkus; 4) vertėjus; 5) prekybininkus (*M* 2v).

Rengdamas žodyną ir gramatiką, Milkus labiausiai orientavosi į tuos nelietuvių tautybės asmenis, kurių pareigos įgalioja skleisti bendrąjį ir religinį mokymą, spręsti teisinius klausimus, verstis prekyba. Pratarinėje teikiama informacija skirta gyventantiems lietuviškoje komunikacinėje aplinkoje, bet nemokantiems lietuviškai. Tokių jis tikėjosi būsiant daugiausia ir manė, kad jo parengtos knygos bus tinkamos tiek Senojoje, tiek Naujojoje Rytų Prūsijoje (*M* 4v–5r), nes kalbos skirtumai esą nedideli. Milkus buvo oficialus vertėjas, paskirtas 1789 m. ir vertęs karaliaus įsakus⁶⁰, todėl pratarinėje aktualino vertimo kokybės svarbą: nesuprantant kalbos ir nesant gerų vertėjų, kilsiąs pavojus pažeisti įstatymus (*M* 2v).

Heilsbergas kaip knygų adresatą pirmiausia paminėjo valstybės tarnautojus, taip pat prekybininkus, bažnyčių ir mokyklų mokytojus, teisėjus, kurie turėtų išmolti lietuvių kalbą, kad įgytų lietuvių pasitikėjimą (*H* 15r). Taigi savo pratarinėje jis irgi kreipėsi į vokiškai kalbančius asmenis. Norėdamas parodyti provincijos išskirtinumą ir padėti tarnautojams palengvinti bendravimą, jis aprašė gerąsias lietuvių ypatybes. Mat lietuviams esą prikišamas nepatiklumas, nenuoširdumas, jie esą santūrūs kitų tautų, ypač vokiečių, atžvilgiu (*H* 13v–14r).

⁵⁹ Plačiau apie tai žr. Aleknavičienė 2021b.

⁶⁰ Mielche 1800-06-26, 51r–51v; Triškaitė, Sidabraitė 2019, 236–241; Sidabraitė 2021, 84.

Jenischas labiausiai apeliavo į tuos skaitytojus, kuriems rūpi mokslo reikalai. Skirtingai negu Milkus, rašęs apie Prūsijai priklausančio lietuvių kalbos ploto padidėjimą, Jenischas išvelgė lietuvių kalbos išnykimo pavojų, todėl stengėsi sužadinti mokslo sąjungų ir draugijų interesą siekti, kad mažesnių tautelių kalbos neišnyktų ar bent neišnyktų be pėdsako. Mat, veikiant kultūros pažangai, mažesniosios prisišliejančios prie dominuojančiųjų ir išstipstančios bendroje masėje, todėl prieš tai reikia spėti išsaugoti rašto paminklus, kronikas, sakmes, dainas, mitus ar bent jau parengti išsamų kalbos žodyną (*J* 6v–7r), t. y. neleisti pražūti ir materialiajam, ir nematerialiajam kultūros paveldui⁶¹:

Daher schein es mir **das wissenschaftliche Interesse aller größeren Gelehrtenvereine und Gesellschaften** zu erfordern, auf alle Weise und auf's kräftigste dazu mitzuwirken, daß keine Sprache jener kleineren Völkerschaften, welche sich bey der immer fort schreitenden Cultur, so wie in Sitten, Gebräuchen und Begriffen, also auch in Hinsicht auf die Sprache allmählig in die große Maße der bekannten Herrscher-Nationen verlieren und diesen anschließen, aussterben möge, ohne daß man die schriftlichen Denkmäler des Völkchens, seine Chroniken, Sagen, Liedchen, Mythen, so viel es deren nur immer hat, zuvor dem Untergang entriffen und in Sicherheit gebracht, oder wenigstens ein vollständiges Wörterbuch der Sprache angefertigt (*J* 6v–7r).

Pratarmėje Jenischas stengėsi sudominti skaitytoją lietuvių kalbos giminystės ryšiais su graikų, slavų, baltų, germanų kalbomis, pateikdamas ir skirtumų, ir panašumų, atkreipdamas dėmesį į jos senumą, prokalbės bruožų turėjimą (*J* 7r–9v). Jis, kaip ir Heilsbergas, pristatė Prūsijos lietuvius aprašydamas ir teigiamąsias, ir neigiamąsias jų savybes (*J* 10v–11r). Tarp žodyno vartotojų Jenischas matė ir mokytojus bei bažnyčios tarnus – jais esą daugiausia dirba vokiečiai, pavyzdžiui, prūsai ar sileziečiai („es nun mei=theils Teutsche, z. B. Preußen oder Schlefier find“ *J* 10r).

Dar viena adresatų grupė konkrečiai neįvardyta – tai asmenys, kuriems rūpi tautiniai reikalai: be mokslinio intereso, paskatinusio žodyno rengėją, esąs dar tautinis interesas, kuris turįs būti itin svarbus („šventas“) kiekvienam mažos tautelės patriotui:

Außer dem wissenschaftlichen Interesse, welches den Herausgeber eines lithauischen Wörterbuchs bestimmen kann, giebt es noch **ein eigenthümliches Nationales Interesse**, welches jedem Patrioten unter dem kleinen Völkchen heilig seyn muß (*J* 9v).

Jenischas, aprašęs įvairias lietuvių savybes, patį save apibūdino kaip „tikrą lietuvių kalbos ir tautos gerbėją“ („wahren Verehrer lithauischer Sprache und Nation“ *J* 11v), kuris jaučiasi įpareigotas vykdyti tai, kas bus naudinga tautos švietimui.

⁶¹ Panašūs motyvai – mirštanti kalba, grėsmė kultūros paveldui ir būtinybė jį išsaugoti mokslo reikmėms – plėtoti ir XIX a. pabaigoje. Tai buvo pagrindiniai argumentai

1879 m. Tilžėje steigiant Lietuvių literatūros draugiją (vok. *Litauische literarische Gesellschaft*), žr. kvietimą, statuto projektą, statutą („Begründung“ 1883, 1–11).

Kantas apie Milkaus knygų adresatą tiesiogiai nekalba, tačiau du jo teiginiai, kad lietuvių kalba svarbi mokslui ir kad mokyklose bei bažnyčiose turi būti mokoma gryna kalba (K 16r–16v), irgi orientuoja ne į praktinę komunikacinę, bet į mokslo ir mokymo sritį.

Vadinasi, dviejų pratarinių autoriai – Milkus ir Heilsbergas – į adresatą žiūrėjo labiausiai iš pragmatinių pozicijų, kitų dviejų – Jenischas ir Kantas – iš mokslinių. Visas pratarines sieja tai, kad jos ne tik parašytos vokiškai, bet ir orientuotos į vokiečių skaitytoją: tuos asmenis, kuriems reikia išmokti lietuviškai.

5. DISKURSO DĖMESIO OBJEKTAS: KALBA IR TAPATYBĖ. Pagrindinis diskurso dėmesio objektas pratarinėse aprašytas ir vertintas taip pat nevienodai. Jų autoriai – skirtingų profesijų ir pareigų atstovai, todėl nuomonės ir interesai negalėjo visiškai sutapti. Jie kiek kitaip matė lietuvių kalbos perspektyvą, vertino kalbai ir tapatybei kylančias grėsmes bei tas grėsmes sukeliančius rizikos šaltinius. Autorių pateikiami faktai, keliami probleminiai klausimai ir juos lėmę veiksniai, susiję su politiniu, socialiniu bei kultūriniu kontekstu, geriausiai matyti sekant paties diskurso vyksmą ir atkreipiant dėmesį į intertekstines sąsajas. Tokia dėmesio objekto analizė leidžia parodyti, kaip vaizdiniai ir atskiri naratyvai susipina į gana vientisą pasakojimą, vadinamą *siužetine linija*.

5.1. MILKUS: KALBOS VARTOJIMO AREALAS IR VARTOTOJAI. Apie lietuvius ir jų kalbą Milkus pratarinėje pasakė keletą svarbių ir tuometę padėtį atitinkančių dalykų. Jis pirmiausia apibrėžė kalbos vartojimo arealą: nurodė penkias didžiausias Prūsijos apskritis – Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Labguvos ir Įsruties – ir prieš penketą metų prijungtą Didžiosios Lietuvos dalį. Visoje Prūsijoje po prijungimo Milkus manė gyvenant daugiau nei 200 000 lietuvių (plg. 3 pav.).

Geografinis veiksnys – kalbos įsitvirtinimas aiškioje teritorijoje – svarbus formuojantis tautinei tapatybei⁶². Jam daugiausia dėmesio skyrė knygų sudarytojas. Antras svarbus jo pateiktas dalykas – informacija apie lietuvių ir vokiečių maišymąsi. Jis, pasak Milkaus, skirtingose Senosios Rytų Prūsijos vietovėse esąs nevienodas: kai kur senieji gyventojai jau labai susimaišę su vokiečiais kolonistais⁶³, tačiau dar daug kur gyvena beveik vien lietuviai, ypač apie Klaipėdą ir ruožė palei rytinę sieną, kur dažnai per dvidešimtį kaimų vargu ar atsirastų bent vienas vokiečių (žr. 3 pav.).

Kaip minėta straipsnio įvade, tautinė tapatybė turi ir kultūrinės, ir socialinės tapatybės elementų. Milkus teigdamas, kad lietuviškai kalba tik „paprasti vietiniai gyventojai“, „paprasti žmonės“, „tik paprastas savitų papročių ir tradicijų kaimo žmogus, kuris nesugeba suteikti deramų žinių apie savo kalbą“ (M 2r–2v), parodo ir kultūrinius, ir socialinius tapatybės aspektus. Pirmuosius rodo kalba, papročiai,

⁶² Witt 2001, 10–13.

⁶³ Milkus turėjo galvoje veikiausiai po 1732 m. atvykusius religinius pabėgėlius iš Šveicarijos, Pfalco-Nasau (Vokietija),

Zalcburgo (Austrija), apgyvendintus ir kolonijomis, ir pramaišiusi su vietiniais lietuviais (apie kolonizaciją Prūsijos Lietuvoje žr. Matulevičius 2003, 258–263 ir lit.).

Erste Vorrede.

Die litthauische Sprache wird innerhalb der Gränzen des alten Ostpreußens nur in dem Bezirk, welcher die ehemahligen fünf Hauptämter, Namens Memel, Tilsse, Ragnit, Labiau und Insterburg befaßt, und in wenigen herum gelegenen Orten, von dem eingebornen gemeinen Manne gesprochen. In einigen Gegenden dieses Bezirks sind die alten Einwohner sehr stark mit deutschen Colonisten vermengt; in andern aber wohnen die Litthauer noch fast allein, besonders im Memelschen und in dem Landstrich an der östlichen Gränze, wo man oftmals in zwanzig Dörfern hinter einander kaum Einen Deutschen findet. Zu diesen Litthauern im alten Königreich ist nun noch, durch die letzte Theilung von Polen, eine sehr große Anzahl in demjenigen Theil von Neu-Ostpreußen, welcher östlich an jenen Bezirk stößt, hinzu gekommen. Die Anzahl aller litthauischen Unterthanen in ganz Preußen, nach seinen jetzigen Gränzen betrachtet, mag wohl über 200000 betragen.

Die

3 pav. M 2r: Kristijono Gotlybo Milkaus informacija apie lietuvių kalbos vartojimo arealą ir vartotojus; LMAVB RSS: K. J. 1999

113 Kalba ir tapatybė
Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno
Litthauisch-deutsches und Deutsch-litthauisches Wörter-Buch
(1800) pratarmėse: diskurso analizė

tradicijos, antruosius – socialinė kilmė. Žemą lietuvių socialinę kilmę ir paprastą gyvenimo būdą, kurį reikėtų suprasti kaip sėslių, žemdirbišką, ribotą, savo pratarmėse pabrėžė ir Jenischas bei Heilsbergas (*J* 7r; *H* 13r–14r, 15r) (dar žr. 5.2–5.3)⁶⁴.

Milkaus žvilgsnis į lietuvių kalbą ir tautą pozityvus: jokių rimtų pavojų gyvavimui Prūsijoje jis neįžvelgė, tik konstatavo, kad kai kuriose apskrityse yra lietuvių susimaišymo su vokiečiais. Kadangi, pasak Milkaus, Naujojoje Rytų Prūsijoje kalbama visiškai taip pat kaip Senojoje, išskyrus keletą žodžių ar nežymių kirčiavimo skirtumų (*M* 4v–5r), tai arealo išsiplėtimas neatrodė jam problemiškas ir tarmės požiūriu. Jo nuostata dėl tolesnio lietuvių kalbos vartojimo aiški ir dalykiška: reikia, kad kuo greičiau atsirastų komunikacinių ryšių su Naująja Rytų Prūsija, todėl lietuviškai turi išmokti ten dirbti suinteresuoti vokiečiai – kunigai, mokytojai, teisininkai ir verslininkai. O štai Jenischas prognozės dėl lietuvių kalbos ir tautos jau visai kitokios.

5.2. JENISCHAS: KALBOS MIRTIS; KALBOS IR TAPATYBĖS SAŠAJA. Jenischas prognozavo, kad dėl mažo kalbančiųjų skaičiaus lietuvių kalba gali būti netrukus priskiriama mirusioms, todėl ja turėtų ypač susidomėti tie, kam rūpi mokslo reikalai, ir itin svarbu pasirūpinti išsamiau jos žodynu:

In der Sprache des preußischen Littauers || vereinigen sich alle angeführten Gründe, um sie **jedem**, || **dem wissenschaftliches Interesse am Herzen liegt**, wichtig || zu machen, und, da sie wegen der kleinen Menschen=An=|| zahl, von welcher sie geredet wird, bedrohet wird, bald || unter die Todten gerechnet zu werden, ein vollftändi=|| ges Wörterbuch derfelben zu wünfchen (*J* 7r).

Kaip minėta, Jenischas stengėsi sužadinti mokslo sąjungų ir draugijų interesą siekti, kad mažesnių tautelių kalbos neišnyktų ar bent neišnyktų be pėdsako (žr. 4). Berlyne gyvenančiam Jenischui lietuvių kalbos ateities perspektyvos ir galimos išnykimo pasekmės gal ir neatrodė tokios svarbios kaip gyvenantiesiems Prūsijos Lietuvoje. Nors jis pabrėžė, kad lietuviai itin prisirišę prie savo kalbos, tačiau jei vokiečių kalba taptų priemone švietimui bei kultūrai plėsti, „tai tokio vokiečių kalbos įvedimo kilnumui nebūtų galima prieštarauti“, tik kad dėl ypatingo prisirišimo prie kalbos to padaryti neįmanoma (*J* 10r–10v). Jenischas nuomone, kalbos mirtis „dėl kultūros pažangos“ būdinga mažoms tautoms, besišliejančioms prie didžiųjų (*J* 6v–7r; apie tai dar žr. 4).

Pratarmę Jenischas pradėjo teiginiu apie kalbos ir tautos sąsają: kiekviena kalba – tikslus ją vartojančios tautos mąstymo ir jausenos atspindys, žmogaus dvasios ir vidinių išgyvenimų paveikslas:

Iede einzelne **Sprache** ift auf dieselbe Art ein **treuer** || **Abdruck der Denk= und Empfindungsweise des Volks**, || von welchem sie geredet wird, wie die Sprache über=|| haupt das kunftvollfte und vielfarbigfte Gemählde des || menschlichen Geiftes und aller feiner innern Bewegungen || ift. Mit einer ausfterbenden Sprache geht daher || immer ein

⁶⁴ Apie socialinę ir kultūrinę kalbos vartojimo situaciją plačiau žr. Aleknavičienė 2021b.

unfchätzbares, durch nichts anders zu ersetzen=||des, durch kein Mittel wieder herzuftellendes Portrait=||ftück der Menfchengattung verloren, welcher Werkzeug || des Ausdrucks der Gedanken und Empfindungen war (J 6r).

Kalbos įtaką tapatybei aiškiausiai parodo Jenišo teiginys, kad lietuvio meilė kalbai gerbtina, nes per ją išliko „nesugadinti mažos tautelės papročiai“ (plg. ir 4 pav.):

Diefe Vorliebe des || Littauers für feine Sprache ift aber nicht nur fehr verzeih=||lich; fondern auch achtungswürdig, **wegen der unver=||dorbenen Sitten** des kleinen Völkchens, welche daffelbe, || zum Theil wenigftens, jenem Patriotismus verdankt (J 10v).

Tai liudija, kad kalbą Jenišas suvokė kaip kultūrinės tapatybės formavimo ir palaikymo priemonę. Kalbos saugojimą jis laikė būdingu ne tik lietuviams, bet ir kitoms tautoms, būtent kalba ir papročiais besiskiriančioms viena nuo kitos (J 7r). Vadinasi, pagrindiniai riboženkliai tautų individualumui ir atitinkamai tautinei tapatybei – kalba ir papročiai. Vėšos kitos ypatybės Jenišui nebuvo tokios reikšmingos. Prūsijos lietuvius jis aprašė kaip turinčius panašių požymių su kitų tautų atstovais: lietuviai turi „visus kukliai ir izoliuotai gyvenančių tautų privalumus ir nedaugelį jų trūkumų“ (J 10v, žr. 4 pav.). Jenišas nurodė lietuvių skirtumus nuo lenkų: šiems kaip peiktiną ypatybę priskyrė pataikavimą ir pasipūtimą, o lietuviams kaip girtiną – išdidžią savi-garbą (J 10v–11r, žr. 4 pav.). Šitą mintį pasigavo Kantas ir savo pratarinėje apibūdino lietuvius kaip mažiau linkusius pataikauti negu jų kaimyninės tautos, o lietuvių pasi-pūtimas, skirtingai negu „vienos žinomos kaimyninės tautos“, kai tarp jų atsiranda kilmingesnis, iš tiesų esąs išdidumas, reiškiantis drąsą ir laiduojantis ištikimybę (K 16r).

Jenišo pratarinėje daroma sąsaja tarp paprastai gyvenančios tautos būdo ir kalbos paprastumo: toks gyvenimo būdas lemia, kad joje nedaug žodžių ir sąvokų, kurie būna sukuriami kultūros ir filosofijos poreikiams, bet pakankamai šakninių žodžių (t. y. ne išvestinių, ne abstraktų), reikiamų mintims ir jausmams reikšti, todėl ji tinkanti Biblijai, katekizmui bei giesmėms versti (J 7r).

Jau minėta, kad lietuvių būdingųjų bruožų aprašymas pratarinėse rodo kitų po-žiūrį, kad jis yra vyraujantis ir dabar tik iš dalies padeda nustatyti faktinę tapatybę, susiformuojančią iš idealiosios ir priskirtinės. Pačių lietuvių tautinę savivoką atskleidžia vienas Jenišo duotas frazeologizmas, kuris pridėtas norint papriekaištauti dėl tautinio išdidumo. Tą išdidumą Jenišas (nors prieš tai buvo pasakęs, kad lietuviams būdingas kilnus svetingumas svetimšaliams [J 10v]) jau priskyrė ydoms (greta po-linkio į girtavimą ir prietaringumą⁶⁵):

Nazional=Stolz, Hang zur Trunkenheit, und || Aberglauben find vielleicht die einzigen Fehler, || die man dem Littauer vorwerfen könnte. Aber || je mehr er sich mit dem Licht feiner weftli=||chen Nachbarn erleuchten wird, desto mehr wird || fein Nazional=Stolz in allgemaine Menfchen=Achtung || übergehen, und er wird nicht mehr fagen, wie er jetzt || nach einem in der Sprache **fehr gangbaren Sprûch=||wort fagt: „Siehe da, der Teutfche will klug feyn, || wie ein Littauer“** (J 11r).

65 Apie primestinį negatyvųjį tapatumą
žr. Kublickienė 1995, 6–9.

Zweyte Vorrede.

für den täglichen Gebrauch, zum Theil schon verstehen, allmählig eben so gewöhnen, wie bey uns der gemeine Mann, ungeachtet des plattdeutschen Volks, Dialekts, die hochdeutsche Mundart verstehen, und selbst durch Bücher in derselben sich unterrichten lernt: so kann man gegen das Heilsame einer solchen Einführung der deutschen Sprache nichts einwenden, als daß sie — bey der gegenwärtigen Anhänglichkeit des Littauers an sein National-Idiom schlechterdings unmöglich ist. Diese Vorliebe des Littauers für seine Sprache ist aber nicht nur sehr verzeihlich; sondern auch achtungswürdig, wegen der unverborgenen Sitten des kleinen Völkchens, welche dasselbe, zum Theil wenigstens, jenem Patriotismus verdankt.

Der Littauer hat alle Tugenden einfach und abgesondert lebender Völker, und wenige ihrer Fehler.

Schätzenswerth ist insbesondere die Vertragsamkeit und Brüderlichkeit, in welcher sie mit einander leben, die thätige Theilnahme für den Unglücklichen, die edle Gastfreundschaft gegen den Fremden: höchst selten sind unter ihnen die Beispiele von großen Verbrechen. Rühmlich zeichnen sie sich vor ihrem öffentlichen Nachbar, dem Vollen, durch ein an Stolz grenzendes Selbstgefühl aus: unterdeß der Beobachter an diesen von jeher einen gewissen Geist der Kriecherey und der Wegwerfung zu tadeln fand. Es verräth eine achtungswürdige Selbständigkeit

des

4 pav. J 10v: Danielius Jenischas apie lietuviių kalbos
įtaką papročių išsaugojimui;
LMAVB RSS: K. J. 1999

Iš tiesų XVII–XVIII a. tai buvo populiarus posakis: žinomi keli jo variantai iš Theodoro Lepnerio (~1633–1691), Johanno Arnoldto Brandto (1647–1691), Pilypo Ruigio veikalų, kur jie pateikiami tiek lietuviški, tiek išversti į vokiečių ir lotynų kalbą. Antai Lepneris rašė, kad lietuviai laiko save labai protingais žmonėmis, todėl sako: vokiečiai bus netrukus tokie pat protingi kaip mes: „Die Deutfche werden bald fo klug feyn, wie wir“⁶⁶. Brandas šią mintį perteikė ir lietuviškai, ir vokiškai: „Wokētis fotak tiek išmānys kaipirmēs <err. kaip ir mēs>: Der Teutfche wird bald fo klug werden / als wir feind.“⁶⁷ Vėliau panašų variantą davė ir Ruigys *Meletemoje* (1735) pridurdamas, kad lietuviai taip sako nė kiek nesivaržydami: „Sztay, jau Wokietis išmanys kai Lietuwninks! ecce! jam Germanus intelligens erit ficut Lituanus“⁶⁸. Lietuviškas ir vokiškas variantas yra Ruigio traktate *Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*: „Sztay, jau Wokētis išmanys kai Lietuwninks: Siehe da, der Deutfche wird auch fo klug werden, als ein Littauer“⁶⁹. Šis frazeologizmas rodo lietuvius buvus savimi pasitikinčia etnine grupe, o tas jų gudrumas buvo paremtas veikiausiai buitine plotme – geresniu ūkio darbų išmanymu⁷⁰.

Jenischas teigė, kad viršininkai niekaip kitaip negali įgyti lietuvių pasitikėjimo, kaip tik kalbėdami su jais jų gimtąja kalba (J 10r). Toks teiginys suponuoja, kad lietuviams iš tiesų buvo būdingas nepatiklumas kitataučių atžvilgiu, apie kurį toliau gana išsamiai rašė ir Heilsbergas (H 13v–14v), eidamas į polemiką su Jenischu ir ieškodamas tokio lietuvių nepatiklumo pateisinimo (žr. 5.3).

Iš kontaktų su kaimyninėmis vakarinėmis tautomis Jenischas, skirtingai negu Heilsbergas (žr. 5.3), tikėjosi kultūros pažangos („je mehr er sich mit dem Licht feiner weftli=||chen Nachbarn erleuchten wird“ J 11r), kuriai veikiant ir tautinis išdidumas viršiąs bendra pagarba žmogui. Pažangos perspektyvą jis siejo ir su švietimu: išankstinius nusistatymus ir prietaringumą (tai veikiausiai senosios ikirikriščioniškosios religijos laikymasis) esą padėtų įveikti išsilavinę jaunimo mokytojai, o tiems užmojams būsiąs naudingas ir Milkaus žodynas.

5.3. HEILSBERGAS: KALBA – ESMINIS KULTŪRINĖS TAPATYBĖS ELEMENTAS. Jenischas pirmasis iš pratarinių autorių atkreipė dėmesį į kalbos įtaką dorovės ugdymui ir palaikymui. Prie panašios išvados toliau ėjo ir Heilsbergas: esą lietuvis myli savo kalbą ne iš užsispyrimo, bet iš įsitikinimo, kad išmainius kalbą nukentės dorovė (plg. ir 5 pav.):

Die Vorliebe für die Sprache, ift bey dem Littauer || nicht Starrfinn, fondern Voraussetzung, daß er **durch || den Wechsel derfelben an Sittlichkeit verlieren würde** (H 14v).

Ši teiginį apie kalbos ir dorovės sąsają Heilsbergas pateikė kaip pačių lietuvių nuostatą ir tai suponuoja, kad kalba, dabartiniais terminais kalbant, jų buvo suprasta kaip

⁶⁶ Lepner 1690, 106.

⁶⁷ Brand 1702, 109.

⁶⁸ Ruigys 1735, 86.

⁶⁹ Ruigys 1745, 74.

⁷⁰ Plačiau apie frazeologiją, liudijančią Prūsijos lietuvių socialinę ir kultūrinę tapatybę, žr. Aleknavičienė 2014, 140–207, apie tautinę tapatybę – Aleknavičienė 2014, 173–186.

Dritte Vorrede.

nerische und andere Krankheiten, sind daher seltener unter ihnen, als andern Nationen.

Die Vorliebe für die Sprache, ist bey dem Littauer nicht Starrinn, sondern Voraussetzung, daß er durch den Wechsel derselben an Sittlichkeit verlieren würde. Die Sprache selbst ist reich an moralischen Kern, und Denkprüchen und bedeutenden Sprüchwörtern. Durch diese pflanzen sie in die Seelen der Jugend, die Keime der Rechtschaffenheit und ihrer Nationaltugenden.

Die Littauer sind Liebhaber des Gesanges. Sie singen und sind fröhlich, vor und nach der Arbeit, und ihre Lieder (Daynos) hauchen die zärtlichsten Gefühle der Liebe und Freundschaft.

Ihr Scharfsinn, in Beurtheilung anderer, und die Richtigkeit ihrer Urtheile zeichnen sich aus; daher das Treffende der Bemannungen, die sie geben, und die das Individuelle, das Vorstehende des Charakters so richtig bezeichnen.

Sie heyrathen sich in keine fremde Nation ein, und sprechen kein teutsch, wenn sie es gleich können, verleugnen dagegen ihre Sprache, wenn sie bey teutschen dienen, um sich keiner Spötterey auszusetzen.

Wer

5 pav. H 14v: Christophas Friedrichas Heilsbergas
apie lietuvių nuostatą dėl kalbos ir dorovės sąsajos;
LMAVB RSS: K. J. 1999

svarbus kultūrinės tapatybės elementas. Be to, jis atkreipė dėmesį, kad lietuvių kalboje daug pamokomų aforizmų, patarlių ir posakių, kuriais jaunimui įdiegiami padarumo ir tautinių savybių pagrindai (H 14v), taigi kalbą, šiuo atveju frazeologiją, suvokė kaip įrankį kultūrinei tapatybei formuoti bei palaikyti (žr. ir 5 pav.):

Die Sprache felbt ift reich an moralifchen Kern= und || Denkſprüchen und bedeutenden Sprüchwörtern. Durch || diefe **pflanzen ſie** in die Seelen der Iugend, die **Keime der || Rechtfchaffenheit und ihrer Nažionaltugenden** (H 14v).

Asmens tapatybę konstruoti paprastai padeda ir pravardės: jose užfiksuotos pri skirtinės ypatybės, kurias suteikia asmeniui kiti. Pasak Heilsbergo, lietuviai, vertindami kitus, pasižymi sąmoju ir teisingumu, iš čia ir tos taiklios pravardės, kurias jie sugalvoja ir kuriomis tiksliai apibūdina individualią ir neatsiejamą charakterio savybę (H 14v, žr. ir 5 pav.).

Kaip antrą praradimą, kuris išstiktų praradus kalbą ir kurią esą jau galima pastebėti, Heilsbergas įvardijo tautiškumo praradimą. Kam jau tekę matyti žalingą vokiečių kalbos ir kultūros poveikį lietuviams, gyvenantiems prie sienos ir netoli miestų, tas patikėsia, kad lietuvis, prarasdamas kalbą, praranda ir tautinius bruožus (plg. ir 6 pav.):

Wer den nachtheiligen Einfluß der teutfchen Sitten || und Sprache auf die Littauer, die an der Grenze, und || nahe an Städten wohnen, zu bemerken Gelegenheit ge=||habt hat, der wird überzeugt feyn, daß **der Littauer mit || feiner Sprache, feine Nationalheit verlieren würde** (H 15r).

Heilsbergas tvirtino, kad iš miestų kilę asmenys gimtąją kalbą ir tautines savybes jau kaitalioja su vokiečių kalba ir vokiškais principais, bet tokių dar esą nedaug:

Der aus den Städten, || **taufcht zwar feine Mutterſprache und Nažional=Eigenheit** || mit teutfcher Sprache und teutfchen Grundfâtzen, macht || aber nur ein klein Theil des Ganzen aus (H 15r).

Vokiečių kalbos ir papročių poveikį lietuviams pavadindamas žalingu, Heilsbergas tai traktavo kaip pagrindinius rizikos šaltinius, keliančius grėsmę lietuvių kalbai ir kultūrinei tapatybei. Suprantama, kad lietuvių kalbai ir papročiams išlikti nepakitusiems buvo sudėtingiau miestuose, kur gyveno daugiausia vokiečiai ir komunikacinė aplinka nebuvo lietuviška. Heilsbergo teiginys leidžia daryti prielaidą, kad miestuose tarp lietuvių jau radosi pavienių asmenų kultūrinės adaptacijos ar grupių akultūracijos požymių: vokiečių kalbos ir kultūros elementų perėmimo ir atitinkamai naujų elgsenos reiškinių radimosi, vedančio link tautinės tapatybės niveliacijos.

Lietuviai Heilsbergo pratarmėje apibūdinami įvairiais aspektais, bet itin akcentuojama kalbos ir tautiškumo sąsaja. Kalbą jis suvokė kaip esminį tautinės, o žiūrint plačiau – kultūrinės, tapatybės elementą, nulemiantį ir kitus. Nors kalba iš tiesų yra tik vienas iš tautinės tapatybės komponentų⁷¹, tačiau jos praradimas savo papročių

⁷¹ Plg. Kuznecovienė 2007, 1–13.

Dritte Vorrede.

Wer den nachtheiligen Einfluß der teutschen Sitten und Sprache auf die Littauer, die an der Grenze, und nahe an Städten wohnen, zu bemerken Gelegenheit gehabt hat, der wird überzeugt seyn, daß der Littauer mit seiner Sprache, seine Nationalität verlieren würde.

Unter diesen Umständen scheint es denn wohl vortheilhaft zu seyn, dem Littauer seine Sprache zu lassen. Es ist daher auch, besonders in Rücksicht der Kirchen- und Schullehrer, nothwendig, die litauische Sprache zu erkornen. Der Littauer der niedern Klasse vom platten Lande studirt nicht. Der aus den Städten, tauscht zwar seine Muttersprache und National-Eigenheit mit teutscher Sprache und teutschen Grundsätzen, macht aber nur ein klein Theil des Ganzen aus.

Es würde daher an Predigern und Schullehrern mangeln, wenn nicht die Söhne in die Fußstapfen der Väter treten möchten. Eben daher sind es Fremde, Schlesier, Pommern, überhaupt Teutsche, die sich zu litauischen Prediger- und Schul-Stellen zu qualificiren suchen. Diese müssen die Sprache lernen, welches ihnen beym Mangel guter Grammatiken und Wörterbücher sehr erschwert wird. Daher bleibt auch ihre Sprachkenntniß und Sprachfertigkeit oft sehr unvollkommen.

Es ist ungläublich, wie viel der Lehrer und Richter an Zutrauen für sich, seiner Lehre, und seiner Befehle gewinnt, wenn er der Volkssprache mächtig ist.

Wie

6 pav. H 15r: Christophas Friedrichas Heilsbergas apie neatsiejamą lietuvių kalbos ir tautinių ypatybių sąryšį; LMAVB RSS: K. J. 1999

besilaikančiai ir permainų nesiekiančiai valstietijai prilygintas tautinės tapatybės praradimui⁷². Heilsbergas buvo įsitikinęs, kad lietuvių kalbą būtina ne tik išsaugoti kaip tautinės tapatybės elementą ir dorovės garantą, bet ir puoselėti, ypač bažnyčių ir mokyklų mokytojams: „Es ift daher auch, befonders in Rückficht der Kirchen= und || Schullehrer, nothwendig, die littauifche Sprache zu exko=||liren“ (H 15r).

Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad Heilsbergas aiškiai oponavo Jenischui dėl bendros krašto kalbos reikalingumo ir lietuvių požiūrio į kitataučius. Jenischas nebuvo linkęs prieštarauti vokiečių kalbos įvedimui Prūsijos Lietuvoje, jis netgi svarstė apie naudą kultūrai ir švietimui, tik dėl ypatingo lietuvių prisirišimo prie gimtosios kalbos tai padaryti jam atrodė neįmanoma (J 9v–10v).

Jenischas nacionalinį išdidumą priskyrė trūkumams (greta girtavimo bei prietarų laikymosi [J 11r]), o Heilsbergas santūrumą kitų tautų, ypač atsikrausčiusių vokiečių ir kitų svetimšalių, atžvilgiu laikė ne yda, o charakterio tvirtumu ir pastovumu (H 13v–14r). Šioje vietoje diskursas įgijo diskusijos elementų: Heilsbergas oponavo Jenischui sakydamas, jog tie, kurie jau žino, kad ši tauta yra pajutusi neigiamus atėjūnų primestų naujovių padarinius, pasipūtėliškas pretenzijas ir panieką, atlaidžiau vertins ir tokią jos santūrumą (H 13v–14r). Jo nurodomas tautų susipriešinimas paremtas veikiausiai ne tik tautiniais, bet ir ekonominiais, politiniais ar kultūriniais pagrindais (jis, deja, neįvardijo, kokie tie naujovių projektai, su kuriais lendama į provinciją). Kaip ir Jenischas, Heilsbergas teigė, kad pasitikėjimą gali įgyti tik mokantieji lietuvių kalbą (H 15r, žr. 6 pav.). Išryškindamas lietuvių tapatybę, jis siekė parodyti ir paties krašto išskirtinumą.

Atkreiptinas dėmesys dar į tai, kad aprašydamas Prūsijos lietuvių charakterį, Heilsbergas labiau pabrėžė tuos bruožus, kurie naudingi valstybei (H 13r–14r). Lietuvius jis apibūdino kaip labai bendruomeniškus, o tą visur pasireiškiančią bendruomeniškumo dvasią jiems išugdąs prisirišimas prie paveldėtos žemės. Veikiausiai frazeologizmu laikytinas Heilsbergo duotas posakis, kuris esą sakomas per laidotuves iškart po užuojautos paveldėtojiui: „du wirft doch dein Väterliches (Te=||wißkes) behalten!“ („juk tu išsaugosi tėviškę“) (H 14r), neleidžiant net suabejoti, kad tėviškę būtų galima palikti ar apleisti. Pasak Heilsbergo, jie nenoriai išsikeliantys kitur, dėl to lietuvis esąs ištikimas pilietis ir geras karys (H 14r). Be to, jiems būdinga beribė pagarba karaliui, ją Heilsbergas priskyrė netgi įgimtoms savybėms (H 14r). Tai suponuoja, kad lietuviams buvo būdingas ne tik priklausymo vienai etninei bendrijai jausmas, bet ir pilietinių pareigų savo valstybei suvokimas.

Heilsbergo svarstymai apie kalbos ir tautos charakterio ryšį rodo, kad jis nesiribojo kalbos kaip komunikacijos priemonės samprata – kalbą jis laikė ir labai svarbiu tapatybės elementu⁷³. Tai liudija daugialypės kalbos prigimties ir funkcijų samprata.

72 Ir dabartiniai lietuvių tautinės tapatybės tyrimai rodo, kad svarbiausiu nutautėjimo požymiu laikomas kalbos pamiršimas (Kuznecovienė 2007, 7).

73 Ir dabar pripažįstama, kad kalba yra vienas iš pagrindinių veiksnių, nulemiančių ir individualios, ir kolektyvinės tapatybės formavimąsi (Witt 2001, 10–20).

Heilsbergo vaidmuo šiame diskurse pats ryškiausias. Kaip minėta, jis buvo vienintelis iš keturių autorių, turėjęs valdžios galių. Viena iš diskursams būdingų savybių – ryšys su valdžia⁷⁴. Kalbos ir tapatybės temą Heilsbergas pristatė išskeldamas grėsmės elementus, nurodydamas rizikos šaltinius, išryškindamas ne tik pačias problemas, bet numatydamas galimus sprendimo būdus. Milkaus laiškei liudija, kad jis kontroliavo Milkaus žodyno ir kitų knygų rengimą (žr. 3). Heilsbergo nuostatose matyti dominavimo elementų, kalbos ir elgesio normų kontrolės bei tolesnio kalbos vartojimo modeliavimo tendencijų⁷⁵.

5.4. KANTAS: KALBOS GRYNUMO SVARBA TAPATYBEI IR MOKSLUI. Kanto pratarmė – vienas iš nedaugelio jo kūrinų, padedančių atskleisti jo požiūrį į kalbą. Vieninteliu pratarmės sąlyginiu naujumu, palyginti su jo antropologinėmis pažiūromis, ir laikomas kalbės, kaip pagrindinės tautinio charakterio savybės, iškėlimas⁷⁶.

Tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad Kantas į diskursą įnešė naują dėmenį – kalbos grynumą. Pratarmėje jis rėmėsi ir Jenischu, ir Heilsbergu sakydamas, kad tikrai verta saugoti Prūsijos lietuvių charakterio savitumą, o kadangi svarbiausia to savitumo formavimo ir išsaugojimo priemonė esanti kalba, tai reikia išsaugoti jos grynumą (plg. ir 7 pav.):

Daß der preußische Littauer es fehr verdiene, in der || Eigenthümlichkeit feines Characters, und, da die Sprache || ein vorzügliches Leitmittel zur Bildung und Erhaltung def= || felben ift, auch **in der Reinigkeit der letzteren**, fowohl im || Schul= als Canzelunterricht, **erhalten zu werden**, ift aus || obiger Befchreibung defselben zu erfehen (K 16r).

Kaip minėta, Heilsbergas savo pratarmėje teigė, kad nepatartina Prūsijoje įvesti vokiečių kalbos kaip bendrės visos valstybės kalbos turėdamas galvoje galimą lietuvių kalbos sunykimą ir argumentuodamas, kad jei lietuviai praras kalbą, tai praras ir tautines ypatybes. Kartais teigiama, kad Kantas taip pat pasisakė už lietuvių kalbos išsaugojimą, plg.: „Prierašė’ Kantas apskritai dėsto ne filosofinius, o pragmatinius argumentus, turinčius pagrįsti lietuvių kalbos išsaugojimo naudą Prūsijos valstybei⁷⁷; „vyraujantis motyvas yra praktiniai sumetimai, kodėl lietuvių kalba turėtų išlikti⁷⁸, tačiau kalbos išlikimo klausimo Kantas iš tiesų nekėlė. Jo akcentas kitas – saugoti kalbos grynumą, kuris svarbus dviem aspektais: 1) kad tauta susiformuotų ir išlaikytų tapatybę; 2) kad kalba būtų tinkamas įrankis moksliniams tyrimams.

Kantas atkreipė dėmesį į Milkaus teiginius apie nedidelį lietuvių ir vokiečių susimaišymą ir tai, kad lietuviškai kalbama nedidelėje teritorijoje, o iš Jenischo perėmė teiginius apie lietuvių kalbos senumą, prokalbės ypatybių turėjimą. Kantas papildė Heilsbergo bei Jenischo pratarmėse pateiktą lietuvių charakterio apibūdinimą: jis dar pridėjo, kad lietuvis nepataikaujantis, nepaspipūtęs, paslaugus, drąsus, išdidus ir ištikimas. Tokį charakterį turinti tauta valstybei galinti duoti daug naudos.

⁷⁴ Landwehr 2018.

⁷⁵ Apie tai plačiau žr. Aleknavičienė 2021b.

⁷⁶ Putinaitė 2004, 298.

⁷⁷ Putinaitė 2005, 36.

⁷⁸ Putinaitė 2005, 40.

Nachschrift eines Freundes.

Daß der preussische Littauer es sehr verdiene, in der Eigenthümlichkeit seines Characters, und, da die Sprache ein vorzügliches Zeugniss zur Bildung und Erhaltung desselben ist, auch in der Reinigkeit der letzteren, sowohl im Schul- als Canzelunterricht, erhalten zu werden, ist aus obiger Beschreibung desselben zu ersehen. Ich füge zu diesem noch hinzu: daß er von Kriechern weiter, als die ihm benachbarte Völker, entfernt, gewohnt ist mit seinen Obern im Tone der Gleichheit und vertraulichen Offenherzigkeit zu sprechen; welches diese auch nicht übel nehmen oder das Händedrücken spröde verweigern, weil sie ihn dabei zu allem Billigen willig finden. Ein von allem Hochmuth, oder einer gewissen benachbarten Nation, wenn jemand unter ihnen vornehmer ist, ganz unterschiedener Stolz, oder vielmehr Gefühl seines Werths, welches Muth andeutet und zugleich für seine Treue die Gewähr leistet.

Aber auch abgesehen von dem Nutzen, den der Staat aus dem Bestande eines Volks von solchem Character ziehen

7 pav. K 16r: Immanuelis Kantas pratarmėje
kelia kalbos grynumo išsaugojimo klausimą;
LMAVB RSS: K. J. 1999

123 Kalba ir tapatybė
Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno
Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch
(1800) pratarmėse: diskurso analizė

Vis dėlto Kantas buvo mokslininkas ir nei charakterio ypatybės, nei nauda valstybei jam neatrodė patys reikšmingiausi dalykai. Daug svarbesnė jam buvo kalbos vertė moksliniam pažinimui, ypač istorijos mokslui, tiriančiam senąjį tautų kraustymosi laikotarpį (tai IV–VI a.). Tam duomenų, pasak Kanto, galėjo suteikti labai senos, mažame plote suspaustos ir izoliuotos tautės „nesumaišyta“ kalba (plg. 8 pav.):

Aber auch abgefehen von dem Nutzen, den der Staat || aus dem Beyftande eines Volks von folchem Character || || ziehen kann: fo ift auch der Vortheil, den **die Wiffen=|| fchaften**, vornehmlich die alte Gefchichte der Völkerwan=||derungen, **aus der noch unvermengten Sprache eines ur=||alten, jetzt in einem engen Bezirk eingefchränkten und || gleichfam ifolirten Völkerftammes, ziehen können**, nicht || für gering zu halten und darum ihre Eigenthümlichkeit auf=||zubewahren, an fich fchon von großem Werth (K 16r–16v).

Grynumas paprastai visada siejasi su uždaru: kalba, turinti nedaug kontaktų su kitomis, kinta lėčiau, perima mažiau svetimų ypatybių ir geriau išsaugo savo sistemos stabilumą.

Pratarmėje Kantas vienintelis iš keturių pratarmių autorių paminėjo tautų kraustymosi laikotarpį ir jį tyrusį Halės universiteto filosofijos ir iškalbos profesorių Johanną Erichą Thunmanną (1736–1778), dėl kurio mirties apgailestavęs Antonas Friedrichas Büschingas (1724–1793). Thunmannas iš tiesų savo veikaluose *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker* (1774) ir *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker* (1772) rėmėsi kalbų duomenimis, tarp jų ir lietuvių. Pastarajame teigė, kad lietuviai nesantys Prūsijos autochtonai, kad jie – įvairių tautų mišinys, o jų kalba – įvairių kalbų mišinys. Su Thunmannu griežtai polemizavo Tremptų kunigas Gotfrydas Ostermejeris (Gottfried Ostermeyer, 1716–1800) veikale *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preußen* (1780)⁷⁹.

Žymių mokslininkų pavardės Kanto pratarmėje rodo, kad jis sekė Europos istorikų tyrimus, veikiausiai ir Ostermejerio polemiką apie Prūsijos tautų ir kalbų kilmę, ir stebėjo, kaip kalbos duomenys tampa įrankiu tautų bei valstybių istorijai tirti. Kanto mintis apie kalbos duomenų reikšmę siejasi su Jenišo žodžiais, kad bet kokia kalba dėl giminytės ryšių istorikui tampa „stebuklingu kamuoliu, rodančiu patikimą kelią per senovės sutemas ir tautų kilmės, kilnojimosi bei maišymosi labirintus“:

Da überdem jede Sprache mit irgend einer andern || mehr oder weniger verwandt ift, fo wie es alle Sprachen || unter einander find: fo wird fie, eben **durch diese Ver=|| wandtschaft dem Gefchichtfchreiber oft ein leitender || Faden**, an welchem er durch die Finfterniß des Alter=||thums, und durch die Labyrinthe der Völker=Abftammun=||gen, Wanderungen und Mifchungen, nicht unficher fei=||nen Weg verfolgt (J 6v).

⁷⁹ Ostermeyer 1780, 4–104; Ostermejeris 1996, 98–159. Kalbos grynumo klausimai kelti ir XVIII a. pradžios filologinėje polemikoje, ypač pabrėžti Mykolo Merlino (Michael

Mörlin, 1641–1708), sekusio kitų tyrėjų idėjomis dėl vokiečių kalbos grynumo ir siekusio to paties lietuvių leksikos atžvilgiu (Drotvinas 2008, 142–145).

Nachschrift eines Freundes.

ziehen kann: so ist auch der Vortheil, den die Wissenschaften, vornehmlich die alte Geschichte der Völkerwanderungen, aus der noch unvermengten Sprache eines uralten, jetzt in einem engen Bezirk eingeschränkten und gleichsam isolirten Völkerstammes, ziehen können, nicht für gering zu halten und darum ihre Eigenthümlichkeit aufzubewahren, an sich schon von großem Werth. Büsching beklagte daher sehr den frühen Tod des gelehrten Professors Thunmann in Halle, der auf diese Nachforschungen mit etwas zu großer Anstrengung seine Kräfte verwandt hatte. — Ueberhaupt, wenn auch nicht an jeder Sprache eine eben so große Ausbeute zu erwarten wäre, so ist es doch zur Bildung eines jeden Völkchens in einem Lande, z. B. im preussischen Polen, von Wichtigkeit, es im Schul- und Canzelunterricht nach dem Muster der reinesten (polnischen) Sprache, sollte diese auch nur außerhalb Landes geredet werden, zu unterweisen und diese nach und nach gangbar zu machen; weil dadurch die Sprache der Eigenthümlichkeit des Volks angemessener und hiemit der Begriff desselben aufgeklärter wird.

J. Kant.

8 pav. K 16v: Immanuelis Kantas apie lietuvių kalbos vertę mokslui, ypač istorijai, ir tautos savitumui;
LMAVB RSS: K. J. 1999

125 Kalba ir tapatybė
Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno
Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch
(1800) pratarmė: diskurso analizė

Tačiau Jenischas kalbas kaip istorijos šaltinį laikė svarbiomis dėl to, kad jos giminiškos viena su kita ir tai rodo tautų kilmę ir kilnojimosi kelius⁸⁰, o Kantui jos atrodė svarbios dėl autentiškumo, galinčio parodyti ir tautos savitumą.

Teiginį, kad išsaugoti kalbos savitumą ir grynumą yra svarbu, Kantas taikė ne vien lietuvių kalbai. Jis teigė, kad jei ne kiekvienos tautos kalba būtų tokia reikšminga mokslui kaip lietuvių, vis tiek mokyklose ir bažnyčiose turėtų būti mokoma gryna kalba tos tautos švietimo labui, turėtų būti plečiamos ir kalbės vartojimo ribos. Tokia kalba labiau atitiktų tautos savitumą ir pati tauta taptų labiau išsilavinusi (žr. ir 8 pav.):

Ueberhaupt, wenn auch nicht an jeder || Sprache eine eben so große Ausbeute zu erwarten wäre, || so ist es doch zur Bildung eines jeden Völkchens in einem || Lande, z. B. im preußischen Polen, von Wichtigkeit, es || im Schul= und Canzelunterricht nach dem Mufter der rei=||neften (polnischen) Sprache, sollte diese auch nur auffer=||halb Landes geredet werden, zu unterweisen und diese nach || und nach gangbar zu machen; weil dadurch **die Sprache || der Eigenthümlichkeit des Volks angemessener und hiemit || der Begriff desselben aufgeklärter wird** (K 16v).

Kalbos grynumą jis pabrėžė tiek kalbėdamas apie lietuvių, tiek apie lenkų kalbą, nors pačius lenkus jis, kaip ir Jenischas, vertino nepalankiai – abiejų pratarmėse jiems prikištas pataikavimas ir pasipūtimas (žr. 5.2).

Jau minėta, kad Jenischas kėlė idėją, jog nedidelių tautų kalbomis, kurioms kyla grėsmė išnykti dėl valstybėje dominuojančios kalbos, domėtusi mokslo draugijos, saugotų rašto paminklus ar bent parengtų išsamų kalbos žodyną. Kantas, skirtingai negu Jenischas, nekalbėjo apie kalbos mirtį. Pratarmės pabaigoje Kantas siūlė, kaip tokias kalbas (šiuokart galvoje turėdamas lenkų) saugoti: mokyklose ir bažnyčiose turi būti mokoma gryna kalba ir ji turi būti vartojama kuo plačiau (K 16v; žr. ir 8 pav.). Jis ne tik neplėtojo apokaliptinės kalbos mirties temos kaip Jenischas, bet neįžvelgė ir akulturacijos pavojaus kaip Heilsbergas.

Grynumas Kanto pratarmėje paminimas tris kartus: „in der Reinigkeit [...] erhalten zu werden“ (K 16r); „aus der noch unvermengten Sprache [...] ziehen können“ (K 16v); „nach dem Mufter der rei=||neften [...] Sprache [...] zu unterweisen und diese nach || und nach gangbar zu machen“ (K 16v). Išskirtinę savo idėją Kantas pasakė jau pirmame sakinyje, referuodamas ankstesnių pratarmių teiginius. Mintis apie kalbos grynumą toliau nuskambėjo pabrėžiant grynos kalbos reikšmę mokslui, o pratarmės pabaigoje – dar ir mokymui. Taigi Kantui svarbiausia atrodė kalbos kokybė – ir tapatybei, ir mokslui reikia ne bet kokios, o grynos kalbos⁸¹.

Tai ir yra Kanto *post scriptum* esmė: pabrėžimas itin svarbaus dalyko, kurio neįvertino ir nepasakė kiti pratarmių autoriai. Kanto nuomone, tik gryna kalba, t. y. autentiška, nesusimaišiusi su kitomis, gali parodyti tautos išskirtinumą, būti reikš-

⁸⁰ Lietuvių kalbą Jenischas laikė svarbia ir kalbų – tiek tuomečių, tiek senųjų – giminištosios tyrėjams (plg. J 7v–9v).

⁸¹ Plg. *rein* sampratą Kanto leksikos žodyne: „Rein ist, was von allem Fremdartigen abgesondert ist“ (Eisler 1930, s. v. *rein*).

minga jos švietimui, tik tokioms kalbos duomenys gali būti naudingi tyrėjams, tiriančiams tautų ir valstybių istoriją.

Nesileidžiant į Kanto kalbos grynumo idėjos santykį su kitomis jo filosofinėmis nuostatomis, verta daryti sąsają su požiūriu į tikėjimą, pateiktą knygoje *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (1794). Grynumo dėmenį Kantas taikė ne vien kalbai, bet ir tikėjimui – ieškojo tokio pažinimo, kuris būtų artimas visiems ir vestų į „grynąjį tikėjimą“⁸². Kantas neigiamai vertino kunigų skleidžiamą tikėjimą, kurio pagrindą sudaro ne dorovės principai, o tarnavimas fetišui – statutiniam priesakams, tikėjimo taisyklėms ir apeigoms. Šitaip Bažnyčia skatinanti veidmainiauti ir valdininkus, pratinanti tarnauti juos regimybei net ir atliekant pilietines pareigas⁸³. Tinkamu pažinimu Kantas laikė praktinį pažinimą, kuris artimas kiekvienam kaip dėsnis, į sąmonę įnešantis besąlyginį privalėjimą, vadinamą *moralumu*. Būtent tai veda prie „grynojo tikėjimo“ ir jis laikytinas aukščiausia sąlyga tikinčiajam⁸⁴.

Kantas nekėlė nei kalbos, nei religijos likimo klausimo, jis aktualino jų kokybės išsaugojimą ir taikė panašų grynumo, tikrumo, pirmapradiškumo reikalavimą. Bet kokioms apnašos, tarpai iš kitų kalbų ar religijų, iškreipia pirmapradi būvį, todėl ir vienu, ir kitu atveju turi būti dedamos pastangos saugoti grynumą.

Jau minėtas Heilsbergo 1804 m. laiškas Waldui rodo, kad Kantas manė, jog natūraliai prigimčiai kenkia viskas, kas daro jai kokią nors įtaką, netgi mokslas – jis esą nuslopina natūraliuosius talentus. Kantas nemėgęs jokių pasilinksminimų ir tuščio entuziazmo, todėl jam ypač patikę lietuviai, nes šie mažai juokiasi ir turi polinkį į satyrą. Tokiems žmonėms labai tinkanti praktinė veikla, bet jie neturėtų gilintis į mokslinę, nes ši nuslopinanti geruosius natūraliuosius talentus:

Kant hatte eine merkliche Vorliebe gegen die Litthauer, weil er nach feiner Erfahrung bemerkt, daß sie wenig oder gar nicht lachten, und zur Satyre Neigung besäßen. Solche Menschen wären zum praktischen Handeln sehr gut, müßten sich aber nicht mit tiefer Gelahrtheit abgeben, weil diese jene natürliche gute Talente unterdrückte⁸⁵.

Apibendrinant kalbos ir tapatybės sampratą pasakytina, kad į Kanto ir kitų autorių pratarmes reikia žiūrėti ir kaip į kūrinis, paremtus romantizmo filosofija, susiformavusia XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje. Pratarinė kalba laikoma tautos dvasinio savitumo atspindžiu. Jenischas šią mintį plėtojo plačiausiai: jam kalba yra „tikslus ją vartojančios tautos mąstysenos ir jausenos atspindys“, „meniškiausias ir spalvingiausias žmogaus dvasios ir visų jo vidinių išgyvenimų paveikslas“, o Kantas

⁸² Kant 2000 [1794], 221. Kantas užaugo pietistų šeimoje. Pietizmas XVIII a. I pusėje aktualino ne dogmatinį, bet vidinį tikėjimą, skyrė „regimąją“ ir „neregimąją“ Bažnyčią (Petkūnas 2019, 32–35, 70–74). Pastarosios sąvoką vartojo ir Kantas: tie, kurie laikosi vidinio tikėjimo, „save patvirtina nariais (neregimos) bažnyčios, apimančios

visus doraminčius ir kuri iš esmės viena ir tegali būti teisinga visuotinė“ (Kant 2000 [1794], 214; apie „neregimąją“ ir „regimąją“ tarnavimą Dievui dar žr. Kant 2000 [1794], 234–245).

⁸³ Kant 2000 [1794], 213–220.

⁸⁴ Kant 2000 [1794], 221.

⁸⁵ Heilsberg 1804-04-17; Malter 1990, 19.

pasakė labai kondensuotai (jo pratarinė pati trumpiausia). Tačiau Jenischo, Heilsbergo ir Kanto samprata apie kalbos ir tapatybės sąsajas galėtų būti remiamasi ir istorinės, ir dabartinės tapatybės tyrimuose.

6. IŠVADOS. 1. Keturios Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800) pratarinės – rašytinis diskursas, kurio išraiškos forma – monologiniai tekstai, į bendrą siužetinę liniją suvienyti tokių elementų: 1) dėmesio objekto (požiūrio į kalbą ir tautą); 2) tiesioginio konteksto (knygų leidimo); 3) istorinio konteksto (politinės situacijos Prūsijos Karalystėje XVIII–XIX a. sandūroje); 4) adresato (vokiečių skaitytojo); 5) turinio (aprašomųjų ir vertinamųjų teiginių apie kalbą ir tautą).

2. Šio diskurso išsamumą lėmė tai, kad savo požiūrį į kalbą ir tautą artikuliuo skirtingas pareigas einantys asmenys: 1) Pilkalnio evangelikų liuteronų bažnyčios kantorius Kristijonas Gotlybas Milkus; 2) Berlyno evangelikų liuteronų kunigas ir filosofas Danielius Jenischas; 3) Karaliaučiaus karo ir domenų rūmų tarėjas, mokyklų tarėjas Karaliaučiuje Christophas Friedrichas Heilsbergas; 4) filosofas Immanuelis Kantas. Pagrindinis diskurso formuotojas – Heilsbergas. Būtent jis 1799 m. balandį inicijavo Milkaus pratarinę, vieną 1799 m. gruodį parašė pats, buvo tarpininkas tarp Milkaus ir spaustuvės, palaikė ryšius su visais autoriais, turėjo valdžios galių, todėl galėjo paskatinti parašyti pratarines ir kitus, o paskui sudaryti sąlygas remtis vieni kitų tekstais ir sukurti aktualų diskursą apie kalbos ir tapatybės sąsają.

3. Milkus pratarinę parengė kaip pagalbinį informacinį tekstą apibūdinamas žodyno ir gramatikos paskirtį bei parengimo principus, Jenischas ir Heilsbergas išdėstė analizės elementų turintį požiūrį į lietuvių kalbą ir tautą, o Kantas ne tik pateikė svarbiausias mintis apibendrinanti ir pratarines vienijanti prierašą, bet išskėlė ir kitų autorių nelieštą kalbos grynumo svarbos aspektą.

4. Vissos keturios pratarinės orientuotos į vokiečių skaitytoją. Diskurso adresatą pratarinių autorių įsivaizdavo nevienodai: Milkus ir Heilsbergas žiūrėjo daugiau iš pragmatinių, o Jenischas ir Kantas – iš mokslinių pozicijų. Milkus išskyrė penkias adresatų grupes: kunigus, mokytojus, teisininkus, vertėjus, prekybininkus, Heilsbergas – valstybės tarnautojus, teisininkus, prekybininkus ir mokytojus, taigi abu orientavosi į tuos nelietuvių tautybės asmenis, kurių pareiga skleisti bendrąją ir religinę mokymą, spręsti teisinius ir administracinius klausimus, verstis prekyba. Jenischas ir Kantas labiausiai orientavosi į mokslo ir mokymo srities atstovus.

5. Pratarinių autoriai, būdami įvairių profesijų atstovai, pagrindinį diskurso objektą aprašė ir vertino taip pat nevienodai:

5.1. Milkus apibrėžė Prūsijos Karalystėje po Trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo (1795) išsiplėtusį lietuvių kalbos arealą ir poreikį jos mokytis nelietuviams, ypač prijungtoje Naujojoje Rytų Prūsijoje, kad lengviau formuotųsi komunikaciniai ryšiai. Apibūdinamas pagrindinius lietuvių kalbos vartotojus jis išskėlė ir kultūrinius, ir socialinius tapatybės aspektus. Pirmiesiems priskirta kalba, papročiai, tradicijos, antriesiems – valstietiška kilmė.

5.2. Jenischas lietuvių kalbą laikė vertinga mokslui dėl senumo, giminystės ryšių su kitomis kalbomis ir prokalbės ypatybių išsaugojimo, tačiau pranašavo jai mirtį ir kėlė idėją fiksuoti ją mokslo reikmėms. Visas kalbas Jenischas traktavo kaip tautos charakterio formavimo ir išlaikymo priemonę, o pagrindiniais elementais tautų individualumui ir atitinkamai lietuvių kultūrinei tapatybei laikė kalbą ir papročius. Tautinį lietuvių išdidumą ir nepatiklumą kitataučių atžvilgiu (pasitikėjimas įgyjamas tik šiems kalbant lietuviškai) jis priskyrė neigiamoms ypatybėms. Senujų pažiūrų išnykimą ir kultūros pažangą Jenischas siejo su švietimu bei kontaktais su vakarinėmis kaimyninėmis tautomis, todėl ir vokiečių kalbos įvedimą traktavo kaip tinkamą priemonę švietimui bei kultūrai plėsti.

5.3. Heilsbergas kalbą suvokė kaip esminį kultūrinės ir tautinės tapatybės elementą. Frazeologiją laikė įrankiu kultūrinei tapatybei formuoti bei palaikyti. Parodydamas lietuvių tapatybę, jis siekė parodyti ir krašto išskirtinumą. Kalbos ir tapatybės tema Heilsbergas pristatė iškeldamas grėsmės elementus, nurodydamas rizikos šaltinius. Jis išryškino pačių lietuvių sampratą, kad praradus kalbą, būtų prarasta dorovė. Antru su kalba siejamu praradimu Heilsbergas laikė tautinių ypatybių praradimą. Siūlymą įvesti bendrą visos valstybės kalbą Heilsbergas, skirtingai negu Jenischas, laikė nenaudingą, o dėl akulturacijos jau pastebimą vokiečių kalbos ir papročių poveikį lietuviams – žalingu. Lietuvių išdidumą Heilsbergas traktavo kaip gynybinę poziciją, o santūrumą kitų tautų, ypač atsikrausčiusių vokiečių ir kitų svetimšalių, atžvilgiu laikė ne yda kaip Jenischas, o charakterio tvirtumu ir pastovumu. Heilsbergo pozicija diskurse dominuojanti, jo nuostatose yra kalbos ir elgesio normų kontrolės bei tolesnio kalbos vartojimo modeliavimo tendencijų.

5.4. Kantas, remdamasis Jenischu ir Heilsbergu, pabrėžė, kad reikia saugoti Prūsijos lietuvių charakterio savitumą, o kadangi svarbiausia to savitumo formavimo ir išsaugojimo priemonė yra kalba, tai ir jos grynumą. Paties kalbos išlikimo klausimo Kantas nekėlė, pagrindinis jo pratarinės akcentas – saugoti kalbos grynumą dėl jo svarbos dviem aspektais: 1) kad tauta formuotų ir išlaikytų tautinį savitumą; 2) kad kalba būtų tinkamas įrankis moksliniams tyrimams. Skirtingai negu Jenischas, Kantas neprognozavo kalbos mirties, jis siūlė priemones, kaip išsaugoti mažų tautų kalbas: mokyklose ir bažnyčiose mokytį gryna kalba ir vartoti tokią kuo plačiau. Kanto pratarinė kaip *post scriptum* esmė – pabrėžti kitų autorių nepasakytą svarbų dalyką: tiek pačioms tautoms, tiek mokslui, tiriančiam tautų ir valstybių istoriją, reikšminga ne bet kokia kalba, o tik gryna, t. y. autentiška, unikali, nesupanašėjusi su kitomis.

6. Milkaus žodyno ir gramatikos leidimo proga susiformavęs diskursas parodė, kad kalbos vaidmuo tautos tapatybės formavimosi ir palaikymo procese suprastas kaip ypatingas – tai ne tik komunikacijos priemonė, reikalinga informacijai perduoti, bet ir kultūrinės bei socialinės tapatybės konstravimo ir palaikymo elementas. Lietuvių kalba laikyta dar ir regiono kultūrinio savitumo simboliu, kurio išlikimui matyta grėsmių ir įsivaizduoti skirtingi scenarijai. Diskurso siužetinė linija turi ir taikaus dialogo, ir oponavimo elementų, todėl gerai išryškina kalbos ir tapatybės sąsajos sampratą XVIII–XIX a. sandūroje.

Šaltiniai ir literatūra:

- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2014: *Jokūbo Brodovskio patarlių, priežodžių ir mįslių rinkinys* Litauische Sprichwörter und Rätsel. *Monografija, kritinis leidimas su faksimile ir indeksais*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- ALEKNAVIČIENĖ, ONA; GRASILDA BLAŽIENĖ (par.), 2020: *Povilo Ruigio gramatika* Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick (1747): *faksimilė, kritinis leidimas, vertimas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2021a: „Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno *Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter-Buch* (1800) prātarmės: datavimas ir intertekstinės sąsajos“, *Acta Linguistica Lithuanica* 85, 71–97.
- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2021b: „Kalbos politikos metmenys Prūsijos Karalystėje XVIII–XIX a. sandūroje“, *Taikomoji kalbotyra* 16 (<https://www.zurnalai.vu.lt/taikomojikalbotyra/issue/view/1910>).
- „Begründung“, 1883: *Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft* 1(1), 1–11.
- BENSE, GERTRUD, 2006: „Mielcke, Kant und Königsberg“, *Navicula litterarum Balticarum. Philologische Baltikum-Studien für Jochen D. Range zum 65. Geburtstag*, hrsg. von Stephan Kessler und Christiane Schiller, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 209–212.
- BRAND, JOHANN ARNOLD, 1702: *Johan=Arnholdts von Brand [...] REYSEN / durch die Marck Brandenburg / Preuffen / Churland / Liefland / Pleßcovien / Groß=Naugardien / Tweerien und Mofcovien: in welchen vieles nachdencklich wegen gemeldter Länder / wie auch der Litthauwer [...] angemercket [...]*, WESEL / In verlag Jacobs von Wefel / Buchhändlers dafelbft 1702.
- ČIUBRINSKAS, VYTIS, 2008: „Tautinio identiteto antropologinio tyrinėjimo klausimai“, *Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė (sud.), Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 13–25.
- DAUKŠAS, DARIUS; VYTIS ČIUBRINSKAS, 2008: „Etniškumas ir nacionalumas: antropologinis požiūris“, *Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė (sud.), Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 27–37.
- DROTVINAS, VINCENTAS (par.), 2008: *Michaelio Mörlino traktatas Principium primarium in lingua Lithvanica. Dokumentinis leidimas ir studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- EISLER, RUDOLF, 1930: *Kant=Lexikon. Nachschlagewerk zu Kants sämtlichen Schriften / Briefen und handschriftlichem Nachlass*, Berlin: E.S. Mittler & Sohn (<https://www.textlog.de/33195.html>).
- ERLER, GEORG, 1911–1912: *Die Matrikel und die Promotionsverzeichnisse der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. 2. Die Immatrikulationen von 1657–1829*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- GINEITIS, LEONAS, 1990: *Kristijonas Donelaitis ir jo epocha*, Vilnius: Vaga.
- GIRDZIJAUSKAS, JUOZAS, 1990: „Kristijonas Gotlybas Milkus“, *Kristijonas Gotlybas Milkus. Pilkainis. Poezija, proza*, parengė Liucija Citavičiūtė ir Juozas Girdzijauskas, Vilnius: Vaga, 5–34.
- H – Christoph Friedrich Heilsberg, „Dritte Vorrede“, *Littauisch=deutsches und Deutsch=littauisches Wörter=Buch, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit sehr vielen Wörtern, Redens=Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbeffert worden von Christian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillkallen [...]*, Königsberg, 1800 [1799]. Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey, [12r–15v].

- HEILSBERG, CHRISTOPH FRIEDRICH, 1791: *Instruction für die Land=Schul=Lehrer nebst vermischten Fragen über verschiedene Gegenstände, zur Verbefferung des Unterrichts und der Erziehungs-Anstalten in allen Land=Schulen von Ostpreußen und Litthauen [...]*. Königsberg 1791. Im Verlag der Königl. Preuß. Hofbuchdruckerey, bey G. L. Hartung.
- HEILSBERG, CHRISTOPH FRIEDRICH, 1795-11-07: Brief an Immanuel Kant (<https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/Kant/briefe/686.html>).
- HEILSBERG, CHRISTOPH FRIEDRICH, 1796-05-22: Brief an Immanuel Kant (<https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/Kant/briefe/705.html>).
- HEILSBERG, CHRISTOPH FRIEDRICH, 1798: Brief an Immanuel Kant (<https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/Kant/briefe/800a.html>).
- HEILSBERG, CHRISTOPH FRIEDRICH, 1804-04-17: Brief an Samuel Gottlieb Wald, *Rudolf Malter* (Hrsg.), *Immanuel Kant in Rede und Gespräch*, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1990, 18–20.
- HOSKOVEC, TOMÁŠ, 2003: „Immanuelio Kanto 'Draugo prierasas' lietuviškame žodyne“, *Kultūros barai* 8–9, 85–92.
- Immanuel Kant. *Bereitstellung und Pflege von Kants Gesammelten Werken in elektronischer Form. Das Bonner Kant-Korpus*, 2007–2008 (<https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/Kant/>).
- J[AKŠTAS], A[DOMAS], 1917: „Kanto nuomonė apie lietuvius ir jų kalbą“, *Ateitis* 12, 379–381.
- J – Daniel Jenisch, „3weyte Vorrede“, *Littauisch=deutfches und Deutfch=littauisches Wörter=Buch, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit fehr vielen Wörtern, Redens=Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbeffert worden von Chriftian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillckallen [...]*, Königsberg, 1800 [1799]. Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey, [6r–11v].
- JENISCH, DANIEL, 1796: *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens, namentlich: der Griechischen, Lateinischen; Italienischen, Spanischen, Portugiesischen, Französischen; Englischen, Deutschen, Holländischen, Dänischen, Schwedischen; Polnischen, Russischen, Litthauischen. Eine von der Königl. Preufs. Akademie der Wissenschaften gekrönte Preisschrift des Herrn D. Jenisch, Prediger in Berlin [...]*, Berlin, bei Friedrich Maurer.
- JURAITĖ, KRISTINA; AUDRONĖ TELEŠIENĖ, 2009: „Ekologinės rizikos diskursas: tyrimo teorinės ir metodologinės prielaidos“, *Filosofija. Sociologija* 20(4), 227–236.
- K – Immanuel Kant, „Nachfchrift eines Freundes“, *Littauisch=deutfches und Deutfch=littauisches Wörter=Buch, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit fehr vielen Wörtern, Redens=Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbeffert worden von Chriftian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillckallen [...]*, Königsberg, 1800. Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey, [16r–16v].
- KANT, IMMANUEL, 2000 [1794]: *Religija vien tik proto ribose*, iš vokiečių kalbos vertė ir įvadą parašė Romanas Plečkaitis, Vilnius: ALK, Pradai.
- KANT, IMMANUEL, 2008: *Anthropology, History and Education*, ed. by Günter Zöllner and Robert Loudon, Cambridge et al.: Cambridge University Press.
- KAUNAS, DOMAS, 1996: *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos.
- KERN, UDO, 2007: „Denn ich bin ein Mensch gewesen. Einführung in Leben und Werk Immanuel Kants“, *Udo Kern* (Hrsg.), *Was ist und was sein soll. Natur und Freiheit bei Immanuel Kant*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 43–92.

- KLIMAVIČIUS, JONAS, 2004: „Kanto tautinė tapatybė ir etninės šaknys“, *Naujasis židinys-Aidai* 3, 99–100.
- KOŽENIAUSKIENĖ, REGINA, 1990: *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas.
- KUBLICKIENĖ, LILIJJA, 1995: „Identiškumo palaikymo strategijos (pagal K. Kamilleri)“, *Permainų metas: tapatumo ieškojimas*, sudarė Alfonsas Algimantas Mitrikas, Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 5–22.
- KUEHN, MANFRED, 2002: *Kant. A Biography*, Cambridge: Cambridge University Press.
- KUZNECOVIENĖ, JOLANTA, 2007: „Lietuvių tautinė tapatybė: uždarumo ir atvirumo dėmenys“, *Filosofija. Sociologija* 18(2), 1–13.
- LANDWEHR, ACHIM, 2018: „Diskurs und Diskursgeschichte“, *Docupedia-Zeitgeschichte* (http://docupedia.de/zg/Landwehr_diskursgeschichte_v2_de_2018).
- [LEPNERIS, TEODORAS,] 1690: *Der Preufche Littau Oder Vorstellung der Nahmens Herleitung, Kindtauffen, Hochzeit, Leibes und Gemüths Befchaffenheit, Kleidung, Wohnung, Nahrung und Acker=Bau, Speife u. Tranck, Sprache, Gottes=Dienst, Begräbniffe und andere dergleichen Sachen der Littauer in Preuffen kürtzlich zufammen getragen von Theodoro Lepner Erften Pfarrern der Deutſchen und Littaufchen Gemeine Gottes in Budwehten. Im Jahr Nach des Wertheften Heylandes Geburt 1690*; SBB PK: Ms. boruss. oct. 5. (Perrašas, vertimas į lietuvių kalbą: Teodoras Lepneris, *Prūsų lietuvis*, parengė Vilija Gerulaitienė, Vilnius: LII leidykla, 2011, 35–230.)
- M – [Kristijonas Gotlybas Milkus,] „Erſte Vorrede“, *Littauifch=deutfches und Deutfch=littauifches Wörter=Buch, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit fehr vielen Wörtern, Redens=Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbeffert worden von Chriftian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillckallen [...]. Königsberg, 1800 [1799]. Im Druck und Verlag der Hartungſchen Hofbuchdruckerey, [2r–5v].*
- MALTER, RUDOF (Hrsg.), 1990: *Immanuel Kant in Rede und Geſpräch*, Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- MATULEVIČIUS, ALGIRDAS, 2003: „Kolonizacija“, *Mažosios Lietuvos enciklopedija 2. Kas–Maž*, Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 258–263.
- MEYER, WILLIAM, 1927: „Kants Urgroßmutter Anna Mielcke“, *Altpreußische Geschlechterkunde* 1, 121–122.
- MIELCKE, CHRISTIAN GOTTLIEB, 1799-04-11: Brief an Christoph Friedrich Heilsberg; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Rep. 5, Titel 22. I, Nr. 13, 11r. (Faksimilė, perrašas, vertimas į lietuvių kalbą: Triškaitė, Sidabraitė 2019, 226–229.)
- MIELCKE, CHRISTIAN GOTTLIEB, 1799-04-17: Brief an Christoph Friedrich Heilsberg; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Rep. 5, Titel 22. I, Nr. 13, 12r. (Faksimilė, perrašas, vertimas į lietuvių kalbą: Triškaitė, Sidabraitė 2019, 230–232.)
- MIELCKE, CHRISTIAN GOTTLIEB, 1800-03-27: Brief an Christoph Friedrich Heilsberg; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Rep. 5, Titel 22. I, Nr. 13, 95r. (Faksimilė, perrašas, vertimas į lietuvių kalbą: Triškaitė, Sidabraitė 2019, 233–235.)
- MIELCHE, CHRISTIAN GOTTLIEB, 1800-06-26: Brief am König; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 3, Bd. 2, 51r–51v. (Faksimilė, perrašas, vertimas į lietuvių kalbą: Triškaitė, Sidabraitė 2019, 236–241.)
- [MILKUS, KRISTIJONAS GOTLYBAS,] 1800a: *Littauifch=deutfches und Deutfch=littauifches Wörter=Buch, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum*

- Grunde gelegt, aber mit fehr vielen Wörtern, Redens=Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbeffert worden von Chriftian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillckallen [...]. Königsberg, 1800. Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey.*
- [MILKUS, KRISTIJONAS GOTLYBAS,] 1800b: *Anfangs=Gründe einer Sprach=Lehre, worinn zwar die von jüngern Ruhig ehemals zum Grunde gelegt [...]. Königsberg, 1800. Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey.*
- MILKUS, KRISTIJONAS GOTLYBAS, 1990: *Pilkainis. Poezija, proza*, parengė Liucija Citavičiūtė ir Juozas Girdzijauskas, Vilnius: Vaga.
- NAVICKIENĖ, AUŠRA, 2019: „Eduardas Volteris ir XX a. pradžios knygos mokslo institucionalizacija“, *Knygotyra* 73, 230–263.
- OSTERMEYER, GOTTFRIED, 1780: *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preuffen [...]. Königsberg und Leipzig, bey Gottlieb Lebrecht Hartung, 1780.*
- OSTERMEJERIS, GOTFRYDAS, 1996: *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- PETKŪNAS, DARIUS, 2019: „Liuteroniškojo pietizmo tėvų – Pilypo Jokūbo Špenerio ir Augusto Hermano Frankės – teologija“, *Moderniųjų iniciatyvų ir tradicijos dialogas: surinkiminių judėjimas Prūsijos Lietuvoje. Straipsnių rinkinys*, sudarė ir parengė Inga Strungytė-Liugienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 15–101.
- PUTINAITĖ, NERIJA, 2003: „(Ne)lietuvis Kantas“, *Naujasis židinys-Aidai* 7–8, 389–396.
- PUTINAITĖ, NERIJA, 2004: *Paskutinioji proto revoliucija. Kanto praktinės filosofijos studija*, Vilnius: Aidai.
- PUTINAITĖ, NERIJA, 2005: „Kantas ir Donelaitis apie lietuvių charakterį“, *Naujasis židinys-Aidai* 1–2, 34–40.
- RICKEVIČIŪTĖ, KRISTINA, 1968: „I. Kanto požiūris į lietuvių kalbą ir kultūrą“, *Problemos* 1, 56–65.
- [RUIGYS, PILYPAS,] 1730: *MELETEMA, è re ipsa, Autoribus variis, atq[ue] experientia, fiftens LINGVAM Lituanicam [...] à Philippo Ruhigio, Infterb. Pruffo, Ecclefiaē Walterkemenfis in Diftrictu Infterburgenfi Paftore Germanico-Lituanico [...] [1735].* (Faksimilė, perrašas, vertimas į lietuvių kalbą: Ruigys 1986, 167–396; indeksas: Pilypas Ruigys, *Meletema*, 1735, internetinis leidinys, parengė Jurgita Venckienė, redagavo Ona Aleknavičienė, 2008, www.lki.lt/seniejirastai/.)
- [RUIGYS, PILYPAS,] 1745: *Betrachtung der Littauifchen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften; Aus vielen Scribenten, und eigener Erfahrung, mit Fleiß angestellet, und zu reiferer Beurtheilung der Gelehrten, zum Druck gegeben, von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, im Hauptamt Infterburg. Königsberg, druckts und verlegts Iohann Heinrich Hartung, 1745.* (Faksimilė, vertimas į lietuvių kalbą: Ruigys 1986, 20–164; indeksas: Pilypas Ruigys, *Betrachtung der litauischen Sprache in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*, 1745, internetinis leidinys, parengė Jurgita Venckienė, redagavo Ona Aleknavičienė, 2008, www.lki.lt/seniejirastai/.)
- RUIGYS, PILYPAS, 1986: *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis, Valerija Vilnonytė, Vilnius: Vaga.
- [RUIGYS, POVILAS FRYDRICHAS,] 1747: *Anfangsgründe einer Littauifchen Grammatick, in ihrem natürlichen Zusammenhange entworfen von Paul Friedrich Ruhig, der Gottesgelahrtheit Befliffenen, zur Zeit Docenten im littauifchen Seminario zu Königsberg. Königsberg, druckts und*

- verlegts Johann Heinrich Hartung, 1747. (Faksimilė, kritinis leidimas, perrašas, vertimas į lietuvių kalbą: Aleknavičienė, Blažienė 2020, 53–554; internetinis leidinys: perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ona Aleknavičienė, Jurgita Venckienė, Vytautas Zinkevičius, 2008, indeksą parengė Ona Aleknavičienė, 2021, www.lki.lt/seniejirastai/.)
- SAVONIAKAITĖ, VIDA, 2011: „Tapatybė“, *Vytis Čiubrinškas, Jolanta Kuznecovienė (sud.), Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 389–392.
- SHELL, SUSAN, 2011: “Nachschrift eines Freundes’: Kant on Language, Friendship and the Concept of a People“, *Kantian Review*, published online by Cambridge University Press (<https://vdocuments.mx/nachschrift-eines-freundes-kants-postscript-of-a-friend.html>).
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2006: *Kristijonas Gotlybas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2015: „Skaitinių vadovėlis *Kūdikių prietelius*“, *Kūdikių prietelius. Skaitinių vadovėlis*, parengė Žavinta Sidabraitė, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 680–713.
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2020: „Immanuelio Kanto prakalba Christiano Gottliebo Mielcke’ės žodyne (1800)“, *Res Humanitariae* 28, 192–208.
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2021: „Kaimo mokykloms skirtas lietuviškas katekizmas (1795). Rengimo aplinkybės“, *Knygotyra* 76, 72–92.
- TELEŠIENĖ, AUDRONĖ, 2005: „Kritiškosios diskurso analizės metodologinių principų taikymas sociologiniuose tyrimuose“, *Filosofija. Sociologija* 5, 1–6.
- TRIŠKAITĖ, BIRUTĖ, 2019: „Milkų šeima XVII–XVIII a. Prūsijos Lietuvoje: genealogijos rekonstrukcija“, *ALt* 21, 73–216.
- TRIŠKAITĖ, BIRUTĖ; ŽAVINTA SIDABRAITĖ (par.), 2019: *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos 2. Dokumentinis Milkų šeimos palikimas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- WITT, JÖRG, 2001: *Wohin steuern die Sprachen Europas? Probleme der EU-Sprachpolitik*, Tübingen: Stauffenburg-Verlag.
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1990: *Lietuvių kalbos istorija 4. Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.

Ona Aleknavičienė

LANGUAGE AND IDENTITY IN THE FOREWORDS TO CHRISTIAN GOTTLIEB MIELCKE’S DICTIONARY *LITTAUISCH-DEUTSCHES UND DEUTSCH-LITTAUISCHES WÖRTER-BUCH* (1800): DISCOURSE ANALYSIS

Summary

The article deals with the discourse pertaining to the ties between the Lithuanian language and identity in the Prussian Kingdom at the cusp of the 18th and the 19th centuries. The main sources here are four forewords to Christian Gottlieb Mielcke’s (Lith. Kristijonas Gotlybas Milkus) dictionary *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800) as monologue texts sharing the following elements: (1) the subject of the focus (the view of the language and the nation); (2) the direct context (book publication); (3) the historical context

(the political situation in the Prussian Kingdom at the cusp of the 18th and the 19th centuries); (4) the target (German reader); (5) the contents (descriptive and evaluative statements about the language and the nation). Discourse analysis is applied as a methodological access-way.

In this discourse, views of the language and the nation were articulated by persons holding different positions: (1) Christian Gottlieb Mielcke, cantor at the Evangelic Lutheran Church of Pilkalnis; (2) Daniel Jenisch, philosopher and Evangelic Lutheran priest of Berlin; (3) Christoph Friedrich Heilsberg, counsellor at the House of War and Domains in Königsberg, school counsellor in Königsberg; (4) philosopher Immanuel Kant. Since Heilsberg initiated Mielcke's foreword in April of 1799 and wrote one himself in December of 1799, brokered the deal between Mielcke and the printing house and kept correspondence with all the authors, he could have provided an impetus for writing forewords to others, and then given them the conditions to rely on the texts by one another to formulate a relevant discourse about the Lithuanian language and nation.

All four forewords target the German reader. The authors of the forewords imagined the target differently, with Mielcke and Heilsberg approaching it from a rather pragmatic, Jenisch and Kant, a scientific position. Mielcke identified five target groups: priests, teachers, lawyers, translators, merchants; according to Heilsberg, these were public servants, lawyers, merchants, and teachers, hence both of them were focusing on the non-Lithuanians whose duty it was to proliferate general and religious teaching, solve legal and administrative issues, engage in trade. Jenisch and Kant primarily focused on members of the scientific and educational tribe.

As representatives of different trades, the authors of the forewords also differed in their descriptions of the underlying subject of the discourse:

1. Mielcke defined the range of the Lithuanian language that had expanded in the Prussian Kingdom after the Third Partition of the Polish–Lithuanian (1795) and the need for it to be learned by non-Lithuanians, in the New Eastern Prussia post annexation in particular, to facilitate the formation of communications. In his description of the key users of the Lithuanian language, he also addressed the cultural (language, customs, traditions) and social (rustic origin) aspects of identity.

2. Jenisch considered the Lithuanian language scientifically valuable due to how old it was, its affinity with other languages, and the conservation of the characteristic features of the parent language, yet predicted its demise and raised the question of recording it for science. Jenisch approached all languages as tools for the formation and preservation of the nation's character, and considered language and customs to be the key elements of the individuality of nations and, by the same margin, the cultural identity of Lithuanians. He saw the national Lithuanian pride and distrust towards foreigners (that could only be turned into trust when these latter spoke Lithuanian) as negative traits. Jenisch tied the disappearance of the old views and the cultural advancement with education and contacts with the western neighbouring nations; hence he approached the introduction of the German language as the right tool for the expansion of education and culture.

3. Heilsberg perceived language as a critical element of national identity, and considered phraseology a tool for the formation and upkeep of cultural identity. He highlighted that loss of language would lead to loss of virtue, a conception that was supported by the

Lithuanians in their own right. According to Heilsberg, the second language-related loss would be the loss of national characteristics. By contrast to Jenisch, Heilsberg did not see any merit in introducing a single language for the whole state and even considered harmful the impact of the German language and customs on the Lithuanians, which became manifest through acculturation. Heilsberg approached the pride of the Lithuanians as a defence mechanism, and considered their modesty towards other nations – new German settlers and other foreigners in particular – as strength of character and consistency, rather than a flaw like Jenisch did.

4. Referring to Jenisch and Heilsberg, Kant stressed that efforts had to be made to preserve the unique character of the Prussian Lithuanian, and since the language was the key tool for its formation and conservation, its purity had to be protected as well. Kant did not address the issue of the survival of the language as such, the main highlight of his foreword being the conservation of the purity of language for two purposes: (1) so that the nation could develop and preserve its national identity; (2) so that the language could be used as a tool for scientific research. Contrary to Jenisch, Kant did not envision the demise of the language but rather suggested instruments to preserve the languages of the small nations, which consisted of using the language in its pure form to teach in schools and at church, and using it as such to the broadest extent possible. The essence of Kant's foreword as a *post scriptum* is to underscore one important thing that had been omitted by the other authors: rather than just any kind of language, the nations per se and the science investigating the history of nations and states were concerned with language in its pure form – authentic, unique, unaffected by others.

The discourse that took shape at the cusp of the 18th and the 19th centuries on the occasion of Mielcke's dictionary and grammar being published has showed that the role of the language in the process of formation and upkeep of the nation's identity was perceived to be unique: it was an instrument for constructing a cultural and social identity and not just a tool for communication. The Lithuanian language was also seen a symbol of the unique culture of the region, its continued existence considered to be under threat and envisioned in different scenarios.

Thanks to Jenisch being able to rely on Mielcke's foreword, Heilsberg, on the forewords by Jenisch and Mielcke, and Kant, on all three of them, the discourse is peppered with elements of peaceful dialogue and opposition, leading to a multifaceted analysis of the underlying issue that has highlighted the understanding for the ties between the language and identity at the cusp of the 18th and the 19th centuries and provided a pillar for its research later on.

ONA ALEKNAVIČIENĖ
Raštijos paveldo tyrimų centras
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5,
LT-10308 Vilnius, Lietuva
el. p.: ona.aleknaviciene@ki.lt

Gauta 2021 m. spalio 25 d.